

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ДР. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

видавництво
ЮРІЯ ПИЩЕНКА

ПРАГА

Високопеч

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
„Ю. Т.“

Др. М. Антонович:
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Ч. ІV.

ПРАГА
МСМХІІ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»

Ч. 4.

Др. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Т. IV.

(НОВА ДОБА)

ПРАГА 1942

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Авторські права застережені

Обгортка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 3300 примірників

Друкарня Еміль Віхнер, Прага-ХVIII. 201.

1. Занепад решти української самобутности.

Десятьнадцяте століття внаслідок чи то непорозуміння, чи то бажання уподібнити розвиток України до розвитку інших народів без власних політичних організацій, титулується в історіографії пишною назвою «національного відродження», назвою, яка не має ніякого оправдання. Походження цього непорозуміння треба шукати в освічених кругах українського суспільства кінця ХІХ. віку. Наставлені довший час виключно на культурну роботу для народу, надавали вони перебільшене значіння появі писаних творів народньою мовою. З цього штандпункту травестована «Енеїда» Івана Котляревського, яка зявилася друком 1798. року, здавалася краєугольним каменем нової доби, хоч видатніші історики й мусіли визнати, що поява її не викликала безпосередньо навіть потужнішого літературного руху.*) Велика мистецька вартість твору Котляревського

---

*) М. Грушевський, Історія українського народу. Петербургъ 1904, стр. 348.

ще більше спокушувала поставити його на грані епох. Але який би не був талановитий літературний твір, не може він вплинути на все величезне сплетиво політичних, соціальних, духових та економічних елементів, що з них складається життя нації. Він може служити як дата символічного початку нової доби лише тоді, коли хронологічно припадає на часи повороту відносин. Історичною границею може служити тільки дата якоїсь остільки виїмкової події, що її вплив відчуває весь нарід, як зміну в дотеперішньому побуті, світогляді й тенденціях розвитку. Національне відродження — це стремління народу до самобутності на всіх ділянках суспільного життя — створення літератури в народній мові так само як і опанування торгівлі або промислу на своїй території. «Енеїда» не стояла посеред таких нових стремлень. Навпаки, в ХІХ. віці продовжувався той самий процес абсорбування України Російською імперією, якого початки сягали ХVІІ. століття. Це абсорбування йшло далі з переборами та все слабшими реакціями, яких, однак, не можна брати за початки чогось нового. Перші сліди нової еволюції помітні дотепер від середини ХІХ. віку. Тому більш оправдане означити минуле століття не як «відродження», а як «нову» чи «російську» добу. Це останнє означення має певну підставу навіть для українських земель, які до Росії не належали.

Зв'язок із Російською імперією став значно глибший і довший, ніж із Польщею. Це пояснюється тим, що Росія виступила дійсно оборонцем тих народніх інтересів, на котрі в XVII—XVIII. століттях клалося велику вагу, а саме релігійних. Крім того, імперія Романових виконала одну з основних вимог економічного розвитку України, заволодівши берегами Чорного моря і відкривши їх для колонізації. Обставина, що саме українці причинилися стільки до витворення ідеї єдності трьох Русей, що стільки уроженців Гетьманщини знаходило собі місце на найвищих щаблях урядової ієрархії — все це давало їм змогу трактувати російську імперію, як свою державну організацію, розуміється, тим міцніше зцементовувало її. Своєю відрубність від росіян почували українці різко, але понад нею ставилася ідея державної приналежности та вірности цареві. Таким чином часті вияви антипатії супроти північного сусіда зводилися властиво до розмірів домашніх непорозумінь. Проти зовнішнього ворога українська суспільність завжди готова була чинно підтримати царську політику. Мало не у всіх російських війнах першої половини XIX. віку брали добровольну участь українські воєнні формації, незалежно від рекрутських контингентів.

*«Не думай чтоб ты сама была мой властитель
Но государь твой и мой общій повелитель*

Так ми с тобою равны и одно составляем,
Одному не двум государям присягаем...»
говорила Україна Росії у відомім памфлеті кінця XVIII. століття «Разговор Великороссии с Малороссией». Патріотизм концентрувався на тім, щоб доказати, що українці, всупереч розповсюдженій серед росіян думці, у всьому подібні до них і у всьому вірні імперії й цареві. У прославленій «Історії Русов» клеймилось гетьманів, котрі виступали збройно проти царя епітетом зрадників (Виговський, Дорошенко, Мазепа). Національним ідеалом являється оборонець самобутности Гетьманщини, але завше лояльний царський підданий Полуботок. Внутрішня слабкість такого становища занадто очевидна, отже й український партикуляризм став ще слабший і безвиглядніший, ніж у XVIII. столітті. Тогочасна історична наука (Чепа, Бантиш-Каменський, Маркевич) бачила в злитті в спільну імперію цілий зміст історичного розвитку України. Колись за князів творила нібито «вся Русь» політичну єдність, але потім, скориставшись татарською навалою, литовці і поляки загарбали землі над Дніпром. Місія козаків полягала в боротьбі з Польщею та в відновленні «російської єдності». Ті течії серед козацтва, які цьому відновленню не сприяли, осуджувалися найпатріотичнішими авторами. «Історія Русов» дорікала Розумовському за спробу зробити гетьманство спадко-

вим у своїм роді; уніфікаторський режим Румянцева був для Гетьманщини, на її думку, немов роса для спрагненої ниви.

Такі ідеї, не дивлячись на весь їх локально-українській патріотизм, були водою на млин поступаючої централізації, тим більше, що культурна асиміляція української шляхти з російським дворянством поступала досить швидко. До кінця Гетьманщини запанувала принаймні в офіційнім житті та літературі російська мова. Витворена в значній мірі самою українською освіченою верствою — тим духовенством, що масово вимандрувало на службу до Росії — відчувалась ця мова як своя і нею послугувались немов рідною. Родовитий українець, київський митрополит *Самійло Миславський* (1783—1793), завів її в навчанні та вимові богослужбових текстів у Академії. Вкінці XVIII. століття появляються українські письменники, які, не вирікаючись симпатій до своєї батьківщини, все своє життя і таланти віддавали російській літературі (Василь Рубан † 1795; Іпполіт Богданович † 1803). Це були лише поодинокі представники тієї струї української шляхти, що все зростаючи, прямувала до Москви та Петербургу і робила кар'єру в війську чи адміністрації. З цих столичних урядовців виходили прихильники безумовної уніфікації всіх областей імперії. Вже 1767. дали себе відчутти перші позначки нового напрямку в

українським суспільстві. Серед ряду записок, які підчас виборів до Катерининської Комісії просили заховання пунктів Богдана Хмельницького, ярким контрастом виділялась інструкція від Чернігівського полку, що домагалась, в ім'я загального блага держави, скасування козацьких порядків. Ініціатором інструкції був бунчуковий товариш *Олександр Безбородько* (1747—1799), котрий робив швидку кар'єру при штабі Румянцева й, орієнтуючися в дійсних замірах правительства, хотів вийти йому назустріч. Проте Безбородько ще заступався за ті місцеві звичаї, які ні в чім не обмежували центральної влади. За наступника Катерини II., Павла I. (1796—1801), дістав Безбородько титул князя та гідність імперського канцлера й використав царську прихильність до себе, щоб повернути українським містам їх Магдебурзьке право, а Гетьманщині — Литовський Статут (1797), що їх була скасувала Катерина (1783). Особистим впливам товариша Безбородька, першого міністра освіти, графа *Петра Завадовського* (1738—1812), на царя Олександра I. (1801—1825) завдячувала Гетьманщина на деякий час знову привернення виборності судових урядовців шляхтою, як це постановляла судова реформа Розумовського. В 1797. р. в інтересах дуже нечисленної української шляхти Київщини скасувало правительство переведені Поляками вибори та знесло польську

мову в діловодстві. Після царської підтримки для православної церкви в Польщі намітилось тут дальше звено співпраці українського суспільства з Петербургом для відполонізування земель на захід від Дніпра.

Великим кроком вперед по асиміляції України була «Жалувана Грамота» Катерини II. російському дворянству (1785). Постанови цієї Грамоти поширювались і на Гетьманщину. Вони перетворювали дворянство у привілейовану клясу, з власною становою організацією, якої представниками були виборні повітові й губерніяльні маршалки (предводители), та з великими полешами при цивільній або військовій кар'єрі. Нові привілеї допомагали козацькій старшині забути втрату давніх, тим більше, що нарешті сповнено її давніше бажання — юридично прикріплено селян до землі. Отже доба деяких успіхів українського станового партикуляризму за Павла I. та в перших роках панування Олександра I. не могла бути тривалою. Серед слідувочої генерації українських урядовців Петербургу централістичні тенденції йшли вже значно дальше. *Дмитро Трошинський* (1754—1829) обстоював перед царем скасування Литовського Статуту та заведення на Україні московських законів (коло 1811). Племінник Безбородька, граф, потім князь *Віктор Кочубей* (1768—1834) виступав постійно як запеклий ворог всяких територіяльних окремішно-

стей. Він навіть пробував у своїм маєтку в Диканьці завести на московський лад сільську общину та змусити селян уживати сохи замість плуга.

Одначе, столітні особливі шляхи розвитку України, відмінність економічних та духових інтересів, врешті повна протилежність характерів обох народів гальмували внутрішнє злиття імперії. Всі ці чинники давали себе відчутти найбільше на самій території України, де вони опирались унітаристичним стремлінням правительства та петербурзьких українців. Під їх вплив попадали навіть російські урядовці, що звязувались з Україною матеріально. Так, напр., Румянцев, власник великих лятифундій на Гетьманщині, боронив свобідну торгівлю з Німеччиною проти зусиль з центру змусити її направлятися крізь російську територію. В круг українських традицій ввійшла теж діяльність всемогучого фаворита Катерини II., князя *Григорія Потьомкіна* (1730—1791), по заселенню південної України. Князь збагнув, що козацькі свободи притягатимуть колоністів і тому навіть окремими агентами закликав запорожців вертати з Туреччини, обіцяючи землю, волю і царську службу. Не задовольняючись цим, творив він козацькі полки також із чумаків та міщан (м. Чугуїв), а для себе виклопотав у цариці титул «великого геть-

мана Наших козацьких Катеринославських і Чорноморських військ» (1790).

Коли уроджений росіянин Потьомкін рахувався з особливою ментальністю та окремими традиціями населення України, то серед місцевого шляхетства відчуття різниці інтересів доводило часом до значного радикалізму настроїв. Найцікавішим відомим виявом політичної опозиції була поїздка київського маршалка *Василя Капніста* (1757—1823) до Берліну зі спробою позискати пруського короля Фридриха-Вільгельма II. для допомоги повстанню, яке мало вибухнути проти москвинів (1791). Щось подібного відомо про колежського асесора *Лукашевича*, який 1807. р., підчас російсько-французької війни, публічно проголосив тост за Наполеона. Проте трудно бачити в обох випадках щось більше, ніж неглибоку шляхетську фронду. Не можна не згадати, що Капніст, видатний письменник, писав виключно російською мовою; не бракувало в його творчості патріотичних од царям і полководцям, або й віршів на поставлення пам'ятника Полтавської битви. Питання, що зворушували широкі шляхетські маси, мали патріотичне забарвлення, але власне в уже згадуванім стилі затерання всяких різниць між собою і російським дворянством. Так р. 1790. державний департамент геральдії, провіряючи право на шляхетство, відмовив його на Гетьманщині коло 20 тисячам душ.

З признанням шляхетства сполучалось право мати кріпаків і тому постанова геральдичного уряду була важким ударом для шляхти, якої економічне існування базувалось на кріпацькій системі. У відповідь посипався ряд прохань і наукових розвідок, в яких українська сторона старалася довести, що уряди у гетьманській державі давали право на приналежність до привілейованої кляси. Це було подібно як у заведеній Петром I. «табелі о рангах» у Росії. Але українські гідності при переводі їх на російські чини (1782) були упосліджені; полковник прирівнювався до майора, сотник до поручика і т. д., і в цім слушно бачити кривду. Змагання до урівноправнення викликало немале суспільне оживлення і дало багато свідоцтв зкристалізованого локального патріотизму, але по суті воно сприяло централізації. Кожен поодинокий шляхтич старався якнайскорше російськими чинами або хабарем забезпечити собі потрібний титул. Ціллю залишалось по можливості безслідне сплинення з російським дворянським станом.

Що правительство могло рахувати на вірність українців, доказали спроби відновлення козацтва, яким належить окреме місце в розвитку локального патріотизму. Після скасування автономного устрою Гетьманщини козаки лишилися як група населення, що своїм побутом не відрізнялась від селянства. Тільки були вони особи-

сто вільні та ставили більше число рекрутів. Рекрутчина була дуже непопулярна серед козаків і вони мріяли про давні часи, коли її не було, зате всі повнолітні в часі війни несли службу на власний кошт. З початком ХІХ. століття Росія заплуталася у цілий ряд воєн, які поставили на порядок денний питання збільшення воєнних сил. Українські урядовці в Петербурзі (перший сенатор Миклашевський) вказали на можливість використати войовничість козацтва і правительство вирішило звернути на них увагу. Генерал-губернатор Малоросії *Олексій Куракін* (1802—1808) дозволив козакам для поліпшення їх становища вільно продавати свої землі. Часи, коли старшина насильно загарбувала козацькі ґрунти, вже минули, а тим часом за кілька поколінь багаторазовий переділ та дроблення їх маєтків унеможливив доцільне господарювання. Наступник Куракіна, *Яків Лобанов-Ростовський* (1808—1816), дозволив козакам виселюватися на вільні цілини Катеринославщини на Чорномор'я і навіть допомагав виселенцям грошовими субсидіями. Ці заходи очевидно піднесли матеріальний стан вільних селян. У війні проти Наполеона 1806—1807 в перший раз скористалась Росія допомоговими континґентами українського козацтва. На заклик правительства виставили українські правобережні міста 10-тисячний добровольчий корпус, який повнив сторожеву службу в країні. Вистав-

ляли добровольців з певним ентузіазмом: Київ, крім приписаної норми 1 вояка зі 100 мешканців, виставив ще окремий кадр у 1000 душ муніципальної сторожі, Богуслав добровільно взявся узброїти 4 козаки зі сотні мешканців. Російська адміністрація в особі київського губернатора Санті підкреслювала надійність цих військ у протилежність до паралельних польських формацій, які тільки чекали на нагоду зробити повстання; помічалось теж велике моральне значіння назви «козак» на населення, серед якого прокидались традиції вояка та вірної служби і зовсім зникала дезерція.

Найважливішу пробу своєї надійности склали козаки підчас походу Наполеона на Москву у 1812 р. Лобанов-Ростовський звернувся до них із закликом вступати в добровольчі полки. За це обіцяв він у царським імени звільнення від рекрутчини й податків. Охочих явилась така сила, що доводилось відмовляти бажаючим. Ентузіазм вийшов поза самий козацький стан, а захопив теж і шляхетство, яке формувало добровольчі полки зі своїх кріпаків, котрим теж давали назву козаків та відпускали на волю. Але рівночасно шляхетство в особі свого губерніяльного маршалка Трощинського добилося проти волі генералгубернатора для добровольців окремих уніформ та старшинських рангів, що нагадували давні козацькі (губерніяльний осаул; губер-

ніяльний обозний). В історичній літературі вказувалось, що Україна, здана на експорт хліборобських продуктів до Франції, мала інтерес на перемозі Наполеона.*) В такому разі зайшов тут випадок, коли політичні мотиви взяли верх над економічними. Ополчення Гетьманщини взяло участь у кампанії 1813 р. та здобуло польські фортеці Модлін і Замостя. Але сподіванки козаків на поліпшення своєї долі зазнали повного розчарування. Всі полекші для них обмежились тільки знесенням податку та рекрутчини на декілька років. Положення козаків стало тим тяжче, що довгу службу 1812—1814 рр. несли вони на власний рахунок і багато з них опинилося на порозі матеріальної руїни. Крім того, силували їх до новозаведених воєнних поселень — вимислу правительства Олександра І., якому задорого виходило утримання великої армії. Воєнні поселення уявляли собою військо, яке само себе утримувало: вони жили в окремих селах і займалися хліборобством, але рівночасно, поділені на роти й батальйони, стояли вони під командою офіцерів та відбували воєнну муштру. Дрібязкова регламентація цілого життя, точні приписи на кожен годину дня, на одяг, їжу й зовнішній вигляд оселі являлись нестерпними для воєнних посе-

---

*) М. Є. Слабченко, Матеріали до економічно-соціальної історії України, т. І. Одеса 1925, стр. 77—78.

ленців, а зловживання й крадіжки офіцерів викликали часто бунти, які жорстоко здавлювались. Особливого розголосу набрав бунт поселенців у Чугуїві та розрухи серед Божського козачого війська, яке хотіли переформувати за описаним взірцем (1817—1818).

В обороні козаків виступив малоросійський генералгубернатор, наступник Лобанова-Ростовського *Микола Репнін* (1816—1834). Російського роду, але одружений з донькою гетьмана Розумовського, він перенявся інтересами дорученої йому країни і в силу суперечностей їх з уніфікаторськими стремліннями Петербургу сам остаточно попав у конфлікт із правительством. Плянам Репніна сприяло польське повстання 1830—1831 р. Польський елемент виявився ще сильний на Правобережжі, правительство потребувало війська і Репнін дістав дозвіл на формування добровольчих полків. Ентузіязм козацтва був менший, ніж 1812. р. Репнін добився звільнення від рекрутчини й податку, але після здушення повстання правительство знову привернуло попередній стан. Репнін довго відстоював права козаків і нагадував правительству дані обіцянки, а зібрані полки тримав при собі. Але централізаторська точка погляду члена державної ради Кочубея, який винуватив Репніна в українським сепаратизмі, перемогла вповні. Репнін мусів податися до демісії, а набрані ним козацькі полки

заслано на Кавказ, де вони прислужились для війни з Черкесами та колонізації Кубані.*)

Рівнобіжно з невдачею відновлення українського козацтва під владою царя остаточно скрашувала теж спроба втримати його як організацію ворожу російській імперії. Мова про запорожців, які 1775. р., в числі коло 6.000 душ, перейшли під протекторат султана і заснували Січ насамперед у Сейменах над Дунаєм. Турецьке правительство прийняло їх дуже добре — звільнило від усяких податків та відвело для користання значні землі. Запорожці спробували втримати давню традицію, навіть у назвах та числі курінів, але свідомість, що «білий цар» — законний їх володар, корінилася в тогочасних українцях ще глибше, ніж за часів Гордієнкової Січи в Олешках. Миритися з втратою своїх вольностей козаки не хотіли, але виступити збройно проти російського імператора не були в стані. А з огляду на постійні війни росіян із турками обернувся запорозький побут на Дунаї в шерех зрад. Ідеал — вільне життя під царською протекцією виявився нездійснимим, але перед кожною війною являлись на Січи російські уповноважені з числа заслужених запорожців і далеко-

*) Для цих козаків зроблено пізніше т. зв. «дівочий набор», щоб дати їм можливість переженитися. Цих дівчат теж послано на Кавказ.

йдучими обіцянками завше знаходили сторонників. Так з доручення Потьомкіна їздив 1784. р. до Сеймен з агітацією Сидір Білий, а 1787. р. Захар Чепіга. Тим разом заносилося на війну з Туреччиною і Потьомкін дарував запорожцям колишні землі Прогноїнської паланки й Тамань. На старих землях знову відновлено січовий лад з 38 курінів з кошовим Білим на чолі, під офіційною назвою «Війська Вірних Чорноморських Козаків». Головним їх подвигом був штурм скелястого острова Березані (вкінці 1788.) перед Очаковим, що було важким ударом для обложених у цій твердині турків. Антону Головатому, що проводив у цій операції, надав був Потьомкін — землі між Дніпром, Богом та морем. Запорозький кіш устаткувався в Слободзеї, але 1791. р. скінчилась турецька війна і помер протектор козаків Потьомкін. Цариця Катерина звеліла Головатому переселитися в гирла Кубані, а після його смерті (1797.) правительство само почало призначати дальших кошових, Всі ці обмеження свобод та переселювання не подобались козакам і вони знов почали втікати за Дунай. Але війна з Турками 1806. р. спонукала російського головнокомандуючого Міхельсона видати новий заклик до дунайських запорожців та розпочати формування «Усть-Дунайського війська». Заклик мав успіх, але цар Олександр I., певно не без впливу Кочубея, відмовився визнати обі-

цянки свого полководця і запорожці знову почали тікати до Туреччини.

Дунайські козаки дістали в цей час енергійного провідника в особі кошового *Самійла Калниболоцького* (1807—1814), котрий здобув під Січ значно багатші і ближчі до України землі на лиманах Дунаю. Там жили російські козаки-розкольники з Дону, т. зв. «Нестеровці», що втекли були ще після Булавінського повстання (1708) під турецьку протекцію. Війна Запорожців з Нестеровцями інтернаціональна як зразок народньої ворожнечі українців та росіян, при чому за цими останніми не стояв авторитет «білого царя». І тут з боку Січі не помітно ні вагань, ні сантиментів. Почалась боротьба кривавою різнею москвинів у Тульчі (1811), а закінчилась тим, що Калниболоцький взяв штурмом головне укріплення Нестеровців у Дунавці (1814.) і сам заснував там свій кіш. Однак слідуюча російсько-турецька війна скінчила існування останньої самостійної української політичної організації. Кошовий *Антін Гладкий* з кількома сотнями товариства перейшов під протекцію Миколи I., отримавши від нього запевнення в збереженні давніх запорозьких звичаїв (1828). Але негайно після війни історія повторилась. Автономію сильно урізано і новозформоване Азовське військо поселено під призначеними, а не виборними, начальниками над нижнім Доном (1832). Знову

почались зпоміж Азовських козаків втечі до Туреччини, але там проводили вони вже лише життя розпорошених рибалок або хліборобів: спроби відновити Січ навіть не було зроблено.

Рівночасно з ліквідацією козацтва та зосередженням решток його на Кубані касувались і останні питомо-українські установи. Вже 1818. р. знесено Генеральний Суд, а 1821. року вибрані шляхтою судові урядовці мусіли уступити місце призначуваним правительством. Микола I. уневажив давню офіційну назву Гетьманщини — Малоросія, бо чув у ній забагато сепаратизму, але рівночасно (1835) давні претенсії на дворянство серед українського шляхетства цар сумарично вирішив на його користь. І до цього сильна тенденція до злиття з російським дворянством була таким указом тільки зміцнена. Ще раніше (1831) скасовано Магдебурзьку самоуправу міст. Вже з кінця XVIII. віку приток чужих, в першу чергу російських, елементів до українських міст став значнішим, ніж місцевий. Російські купці та ремісники творили в городах більшість, але вся управа концентрувалась з кількох тубільчих патриційських родин. Знесення Магдебургії позбавило їх відразу всякого значіння і започаткувало довгий період опанування українських міст чужонаціональним елементом. Явище, яке найкраще свідчить, що про «відродження» на Україні в середині XIX. віку не може

бути й мови. Остаточним етапом в злитті колишньої Гетьманщини з Росією було знесення Литовського Статуту. Вже давніше була проти нього опозиція в рядах українських централістів (Трошинський) і тепер докладні записки ворожого Статуту зі змісту складав прилуцький шляхтич *Павло Селецький* († 1879). Рішальним моментом було упорядкування дуже заплутаного законодавства в самій Росії завдяки праці Сперанського. Гетьманщину і Правобережжя включили в обсяг реформ імперії і 1842. Статут остаточно скасовано. Але навіть найбезогляднішим централістам були деякі постанови давніх законів такі зручні, що на окреме прохання їх залишили в силі — так, напр., вільне розпорядження спадщиною.

Побіч ідеї вірності цареві з'явилися на Україні в другім десятилітті XIX. віку, як відголосок Французької Революції, радикальніші суспільні погляди. Тільки, коли в консервативно-станових кругах думка про Україну, як про окрему цілість в рямках імперії, поволі зникала, то в радикальних кругах вона і взагалі не повстала в скільки небуть конкретніших формах. Декабристський революційний рух, який виник серед розвиненіших офіцерів царської армії, що в походах у Західню Європу 1813—1814. надивилися на тамошні порядки, зосереджувався в штаб-квартирі другої армії у Тульчині. Тут зформоване «Пів-

денне Товариство» йшло у своїх замірах значно далше, ніж північне, петербурзьке. Дебатувались пляни вбивства царя, знесення кріпацтва та інші корінні соціальні реформи. Але більше було тут захоплення космополітичними ідеями свободи й братерства всього світу, ніж інтересами території, де стаціонували полки. На вістку про заверюху в Петербурзі після смерти Олександра І. вибухло повстання у Чернигівському полку, який стаціонував у Василькові (Різдво 1825). Здушене за тиждень це повстання послужило для влади сигналом до ліквідації всіх таємних товариств на Україні.

Інакше розвивалась у початках ХІХ. століття Слобожанщина, де повна уніфікація з Росією та губерніяльний устрій заведено вже на початках панування Катерини ІІ. Суспільність Слобідської України ніколи не мала таких політичних прав, як Гетьманщина, і не мала досвіду в боротьбі за них. Зате там мали змогу без перешкоди розвиватися культурні інтереси. Місцеве шляхетство та купці склали цьому доказ, коли на ініціативу *Василя Каразіна* (1773—1842) перевели грошеву збірку на заснування в Харкові університету — першого на східній Україні. Довкола цього університету почав від двадцятих років купчитися літературний рух, який в протилежність більшості поетів з Гетьманщини ставив собі за ціль вживання для своїх творів на-

родньої мови. Розпочата *Петром Гулаком-Артемовським* (1790—1865) та *Григорієм Квіткою-Основяненком* (1778—1843) літературна продукція вже не переривалась, а, безупинно розвиваючись, довела до витворення нової української письменности. Слобідському суспільству належить теж ідеологічне оформлення української реакції. В силу домінуючої в XIX. віці ліберальної фразеології в слово «реакція» вкладався прямо лайливий зміст; це поняття ототожнювалось з обскурантизмом, шпигунсько-поліційним режимом, вузькоглядністю і т. д. Тимчасом це був духовий рух, який видав не менше цінностей, ніж просвіченість XVIII. століття і тільки, як і кожен ідейний комплекс, реакція з часом зявилася і виродилася. Але в часах свого розцвіту, зростаючи на оправданім розчарованні Французькою Революцією, числила вона між своїх прихильників духову еліту Європи як *Едмунд Берк*, *Жозеф де-Местр*, *Шатобріан*, *К. Л. фон Галлер*, князь *Меттерніх* і т. д. Для *Квітки*, *Каразіна* чи *Гулака-Артемовського* російська імперія була ідеальним у своїй строгій викінченості єрархічним утвором з патріархальною владою монарха на чолі; кріпацтво — необхідною інституцією забезпеченою добросердечним піклуванням поміщика за добро своїх підвладних. Священним обовязком кожного обивателя був безумовний послух всім наказам начальства. *Квітка* пробував також про-

пагувати серед українських селян російську общину. Революційний декабризм відгукнувся на Слобожанщині слабо, але і з Гетьманщини, де його впливи були сильніші, виступали поодинокі представники перемішаної з романтизмом реакції; найважливішим зпоміж них був відомий письменник *Микола Гоголь* (1809— 1852).

2. Соціально-економічний розвиток у першій половині ХІХ. віку.

Вплив великих економічних хитань, цього періодичного чергування сприятливих торговлі й виробництву конюктур та криз, на історію людства вивчений ще занадто мало. Неперечно були такі епохи підйому й занепаду завжди на протязі історії і на старовиннім Сході і в середніх віках, тільки вигляд їх був інший, чужий нашим економічним відносинам, а тому тепер особливо тяжко зрозумілий. В загальну уяву вбивались тільки поодинокі, особливо яскраві, явища. Так вже давно звернули увагу на страшну фінансову кризу, яка часово товаришила розвалові Римської імперії; міцно засіла в людській пам'яті майже апокаліптична картина катастрофи світової Еспанської монархії, що злиденніла й банкрутувала при всіх скарбах Америки. Та це лише поодинокі звена тяглих криз та конюктур. Їх ближча суть починає вияснюватись тільки, коли економічні обставини побуту наближаються до теперішніх. Нові віки починаються в усій Європі погіршенням становища селян, які не в си-

лі витримати господарського суперництва з великими землевласниками і тратять землю й особисту свободу. Але десь від XVIII. в. почався відворотний процес, наслідком якого в Європі на кошт лятифундій, невпинно зростає міцний селянський стан. На Україні цей процес запізнився, але всеж в першій половині XIX. віку під натиском різних факторів, як попиту на зерно та розвитку фабрик, почала ломитись кріпацька система.

Саме по собі кріпацтво на Україні було досить слабе, бо ще зовсім нової дати. Павло I. унормував панщину, завівши як норму для всієї держави 3 дні на тиждень (1797). Для України було це загостренням, бо дарова праця тут, як норма, не перевищала 2 дні тижнево. Але потреба в кріпаччині, як у ладі, що забезпечував дарову працю, відчувалась, поки не були заселені простори на північ від Чорного моря. Це сталося досить швидко. Правительство дбало по можливості заселити степи етнічно чужими елементами й спроваджувало колюністів німців, греків, болгар, яких наділювано значними пільгами, включно до звільнення від рекрутчини. Та стихійний приплив з корінних земель, де вже почала відчуватись земельна тіснота, був такий значний, що всі чужинецькі колонії залишились остаточно острівками серед українського моря. Це при тонкім заселенню Чорномор'я, в силу

вигідного торгового положення, якраз степова Україна почала переходити скорим темпом до господарства, підприємства, яке працювало на експорт, а, отже, мусіло користатися наємною працею. В рр. 1835—1845, вивезено з українських портів 20,6 мільйонів четвертин пшениці, 60 разів більше, ніж з балтійських портів Росії. Власними робочими силами з іще не густо населеного краю випрацювати таку масу хліба було неможливо. Крім того, в наслідок великого європейського попиту на пшеницю ціни на неї йшли ввесь час вгору і поміщикам вигідніше було розплачуватися із своїми робітниками грішми, замість годувати їх на власний кошт. Але коли панщина почала заважати підприємцям-поміщикам, то тим більшим утиском відчували її селяне. Першим рятунком була втеча. І тут південна Україна не переставала служити притулком втікачам-бурлакам. Степові землевласники, потребуючи робочої сили, приймали кожного і навіть добували йому фальшиві папери. Масовою продукцією таких підроблених документів для бурлаків займались зокрема різні козаці війська, напр., Антін Головатий. Таким чином, поміщики самі мусіли підривати той устрій, на якому спиралася їх верства. На землях давнього заселення, де мало розвинені шляхи сполучення унеможлилювали експорт хліборобських продуктів на велику скалю, підкреслювався підприємчивий ха-

раakter великоземельного господарства сильно розвиненою там поміщицькою фабрикою. Вже вкінці XVIII. віку рахувалось на Сіверщині 24 заводи й фабрики, а перед 1861. було їх на Волині 446, Київщині — 193, Поділля 203. Частинно були це великі підприємства — на Слобожанщині приходилось на одну фабрику 148, на Київщині 107 робітників. Всі ці сукнярні, ливарні, гуті, паперові фабрики працювали на місцевий ринок і з місцевої сировини. З початку сорокових років почали сильно множитися цукроварні заводи. Працювали такі фабрики часто сезонно тільки зимою, поки селяни вільні були від польових робіт, але власними кріпаками, особливо коли виробництво йшло добре, ніодна фабрика обійтись не могла. Отже, й тут знаходили притулок і захист утікачі-селяни. В таких умовах багато поміщиків знаходили для себе не вигідним користатися даровою працею, а воліли переводити кріпака «на оброк», цебто пускати його на заводську роботу або ремесло, відтягаючи собі певний процент з його заробітків.

Дальшу конкуренцію кріпацькому устроєві робив міський промисел та тяжка добуваюча індустрія, що розвивались рівнобіжно зі зміною поміщицького способу господарювання. Міськими підприємцями являлись в першу чергу захожі російські капіталісти (напр., Полякови у Києві) або жиди, але до помочі ставали їм теж і закор-

донні, головню французькі, фінансисти (Сікар). Про темпо розвитку міського виробництва свідчить десятикратне — за добу 1808-1848 — збільшення оборотового капіталу на Україні. Вже в часах Потьомкіна розпочато експлуатацію камяного вугілля в басейні Донця, в рр. 1796—1806. здобуто його 2½ мільона пудів, а 1858 — 4½ міль. пудів за один рік. Кримська війна 1853—1856. вповні витиснула довізний англійський вугіль з України і сприяла імпонуючій розбудові гірництва для потреб фабрик, цукроварів, а пізніше залізниць. Міста на Україні зросли в часі 1790—1850. майже утричі, а численність купецтва більше, ніж у три рази. Сума вкладів у Київськїм Комерційнім Банку виносила 1841. — 2½ мільони, а за 11 років (1852.) вже 10 мільонів карбованців. Оживлення торгівлі, збільшення банкових оборотів, зріст промисловости, все це вимагало робочих рук, а ті були привязані до землі. Часи конюнктури виявились для кріпацької системи фатальними.

Як ознака застаріння панщини, появилися серед люду навіть моральні моменти. Радо працюючи коло власних справ, робив селянин панську роботу вяло та неохоче; бути невільним стало відчуватись як ганьба.

«Гей ударив пан по лиці, отаман батогом —
Не так то їй і боліло, як то був їй сором»...

співала жіноча коломийка з Поділля, виявляючи новонароджену психологію, для якої ганьбою здавалось те, що в попередніх віках трактували самі ж селяни як нормальну річ. Цей світогляд був, розуміється, тільки наслідком відмирання давньої господарки. Про втечі на заробітки, як перший засіб селянського протесту, вже згадувалось. Для перших трьох десятиліть ХІХ. віку можна ще піднести ролю запорозьких агітаторів. Дунайська Січ, тримаючись давнього звичаю безженности, мусіла дбати про приплив нових кадрів в інтересах власного існування і систематично заманювала кріпаків до утечі. Другим засобом реагування були бунти, які за панування Миколи І. стали щоденним явищем. Семенів, один із вояків зворохобленого Декабристами Чернігівського полку, видав себе за сина Гонти і спричинив значні неспокої серед правобережних селян, оповідаючи їм, що цар дав дозвіл різати панів та відбирати їхні землі (1826). В 1831. р. саме правительство, в особі головнокомандуючого російських військ на Україні Остен-Сакена, дало проклямацією привід селянам виступити проти панів. Щоб підрізати польське повстання, проголошена конфіскація землі у повстанців і воля їх кріпакам. Маючи царську повновласть, селяни аоештовували багатьох панів і дали, як добровільні розвідчики, великі прислуги військові. Польський рух відразу здушено. Але багато учас-

ників повстання дістало не тільки амністію, а й зворот майна і могло помститися на своїх кріпаках. Авторитету царя серед мас таке поступовання не захитало: його пяснили собі тим, що «пани оббріхали» монарха. В дальших роках відносини підданих до землевласників ще більше загострились. Між рр. 1836—1848. трапилось на Україні 68 селянських бунтів та 20 убийств поміщиків. Часто розходились чутки, що цар волю дав, але пани її затаїли; зовсім безпідставні поголоски, що десь наділюють землю та звільняють від панщини могли спонукати до втечі цілі села, як, напр., 1856. почалась у цій надії масова втеча селян до Криму.

Окремим, вартим згадки, явищем у боротьбі селянства за свободу було ідеальне розбишацтво, котре дуже поширилось у першій половині ХІХ. століття. В принципі такий розбійник «в багатого відбирив, а бідному давав», говорячи словами відомої пісні Кармелюка, найвидатнішого і справді наїдейнішого представника цього руху на Поділлі (1790—1835). Інші, відомі з 20-их та 40-их років, розбійники — Звонаренко на Слобожанщині, Чумак, Таран та Яблуко на Херсонщині при грабуванні не так скрупулятно дотримувались цього етичного позему, але це не шкодило їм в opinіi народу, який бачив в них у першу чергу ворогів панів, індивідуальности,

що скинули зі себе те ярмо, під яким маса все-таки неохоче хилилася.

Надії на оборону від кріпацтва покладав нарід в головнім таки на царя. Але Микола I. (1825—1855) вважав себе охоронцем існуючих відносин, отже, патріархальних стосунків селян із панами, хоч і готовий був карати спеціальні панські жорстокости. Ці останні на практиці рідко доходили до правосуддя, а тим часом і правительство почувало необхідність якось змінити існуючі відносини. Вповні в стилі Миколи I. був проєкт київського генерал-губернатора *Дмитра Бібікова* (1838—1852) т. зв. «Інвентарні правила», що мали за ціль унеможливити панські надужиття. Вони до дрібязковостей регляментували обовязки, встановляючи, скільки осіб має посилати кожна селянська родина на панську службу, скільки днів на тиждень і скільки годин денно має продовжуватись робота. Визначалось навіть величину й кількість снопів чи розміри купи сіна, які мав селянин постачити за робочий день. Інвентарні правила були, розуміється, півзасобом, значіння яких полягало в тім, що селянство відчуло певну полекшу і зміцнилось у думці, що десь на горі є цар, який дбає за свій нарід. І коли після уступлення Бібікова Інвентарні правила скасовано, то відповіддю на це було найбільше селянське повстання на Україні, т. зв. Київська козаччина 1855 р. Потребуючи війська в часі

Кримської війни, правительство проголосило у церквах заклик вступати добровільно в ополчення, обіцяючи усім добровольцям свободу. Не зрозумівши російської мови указу, правобережне селянство вирішило, що цар повертає всіх у козаки, здебто у вільні селяни з обов'язком воєнної служби. Рух почався в околицях Таращі й швидко охопив усю центральну Київщину з Корсунем та Каневом. Скрізь селяни організовувались на козацький взірєць під проводом виборних ватажків, відмовлялися від панщини, подекуди захоплювали землі та арештовували священників, яким звелено заспокоювати нарід. Це заспокоювання прийнято, як доказ, що пани підкупили попів для затаєння дійсного царського указу про волю. Високий етичний момент руху виявився у відсутности грабунків та плюндрувань. Поодинокі громади навіть опечатували шинки. Порядок привернули військові сили не без значних кровопролитів з кінцем весни 1855.

Вкінці цього процесу витискання кріпака сільським пролетарем кріпацтво вже не стільки гнобило, скільки дражнило. Число кріпаків безупинно падало. Вкінці п'ятидесятих років, при переважно аграрнім характері країни, було їх на Слобожанщині лише 30%, на Катеринославщині 31% населення. Індивідуальні викуплення особливо збільшились після 1848., коли і панським селянам дозволено мати приватне майно. Але все це

тим дражливіше настроювало суспільність. І наступник Миколи I., Олександр II. (1855—1881), нарешті відважився на необхідні реформи зі слушним обґрунтуванням, що революція зверху мусить випередити революцію знизу. В 1861. р. вийшов маніфест про знесення кріпацтва, стрінутий зі захопленням у цілій імперії. Популярність особи царя в останній раз сильно зросла і допомогла унешкідливити на Україні польське повстання 1863 р. Ніякі спроби Поляків агітувати гаслами союзу вільних Польщі, Литви та Руси наслідків не мали. В уяві народу був це бунт панів проти царя за знесення панщини. З іще більшою запопадливістю, ніж у 1831. р., допомагали селяни виловлювати та обеззброювати ватаги повстанців.

3. Кирило-Методіївське Братство.

Як наслідок формування нового життєвого укладу, з'явилась на Україні суспільна верства міської буржуазії та інтелігенції, яким судилося перебрати провід над національним життям. Нові класи принесли зі собою світогляд, який різко відрізнявся від побудованих на воєнно-станових принципах поглядів козацької старшини. Кристалізуючись у гаслах Французької Революції та слідуючого за нею романтизму, поширювався він далі в Європі в міру розвитку міської буржуазної класи, котра його виробила і з ним зрослася. В основі його лежало поняття суверенності народу. Джерелом усієї влади являлася в принципі не Божа ласка, а воля населення, виявлена більшістю голосів. Ця більшість рішала про форму керування державою та всі політичні справи. Таким чином народні маси пересувались в осередок усієї організації життя, а разом із тим зискували на значінню і всі ті культурні елементи, що зв'язувались із народнім побутом. Давніше старалася провідна верства вживати іншої мови, ніж простолюддя — згадати хоча б.

поширення латинської, а згодом французької мови в Європі, або засвоєння нашою шляхтою російської, подібно як чеська аристократія була перебрала німецьку. Тепер приходила до пошани рідна мова; кожен нарід старався створити власну літературу, пристосувати власну говірку для вияву найвищих ідей та душевних переживань. Разом із тим питання про навчання у рідній мові стало в уяві Європейців предметом першорядної ваги. Зискують на значінні старинні народні звичаї, одіж, їжа, історичні традиції — все це разом складається на модерне національне почуття, яке стає політичним фактором першорядної ваги. При давнішій світогляді вірність чужонаціональної аристократії монархові вже вистарчаюче гарантувала цілість держави; тепер цю цілість могло забезпечити тільки зліття державного апарату з якоюнебудь національною ідеєю. Національно однородні держави західної Європи — Англія, Франція, Німеччина опиняються у вигіднім положенню супроти універсалістичних монархій сходу — Туреччини, Австрії та Росії, які вступають на шлях безупинного розкладу. Імперії Романових лишається тільки шляхом накидання одної національності всім своїм підданам забезпечувати свою майбутність. Але інтелігенція виступила в обороні того, що, на її думку, найсвятіше для людини — національно-культурного обличчя. Майже скрізь у початках

цієї боротьби йшла вона в аполітичній площині: переслідувана меншість запевняла і сама вірила у свою лояльність до існуючого устрою. Але цей останній розумів, що найвище гасло служба народові, а не йому, і не міг так легко відмовитись від утиску. Врешті з'являлася для гнобленого ідея політичного сепаратизму, як єдиний засіб забезпечити існування своєму народові. З моментом появи нового принципу суверенності, як результату занепаду шляхти і наростання нових правлячих клас, допустимо починати в історії України добу, котру можна називати «національним відродженням». Правильнішим означенням було би, очевидно, «доба модерного націоналізму» — не може відродитись щось, що ніколи не існувало. Завжди існувавше патріотичне почуття прийняло тільки нові форми. Перші сліди цього нового патріотизму здибаються серед членів Кирило-Методіївського Братства в сорокових роках ХІХ. століття.

На Україні зв'язувався процес національного усвідомлення з особливими труднощами. Вже коло сотні літ жило ціле суспільство ідеєю спорідненості і близькості до Росії. Провідні верстви обох народів жили тим самим культурним життям та інтересами — ці тисячні зв'язки треба було розірвати; відживаюча шляхта мала свій український патріотизм, зв'язаний зі службою цареві й імперії — його треба було відректись і

заклеймити як зраду (тут коріняться початки зневажливого значіння поняття «Малоросія»); вся історіографія бачила у злитті з Росією сенс і кінцевий вислід всього історичного процесу — треба було створити нову науку. Все це коштувало надзвичайного духового напруження і в обставинах абсолютистичного утиску імперії Романових затяглося на десятки літ.

Першим інтелігентським осередком на Україні став університет у Харкові. В р. 1834. приєдналась до нього висока школа у Києві. Польське повстання 1831. показало значну ще силу польського елемента на Правобережжі і для боротьби з ним мав служити цей університет. Тут знов виступили українці одним фронтом із правительством для русифікації країни. Ця остання була в тому часі значно менш небезпечна, ніж польськість, закорінена від віків у країні. Діяльність першого ректора університету, відомого історика та видавця народніх пісень, *Михайла Максимовича* (1817—1874), була замітним етапом на шляху використання українцями у власних інтересах адміністраційного апарату російської держави. В слідуючих роках почала скупчуватись довкола нової високої школи міська інтелігенція, з котрої склалось Кирило-Методіївське Братство. З видніших його членів тільки *Василь Білозерський* (1825—1899) та *Опанас Маркович* (1822—1867) зберегли вужчі звязки зі шляхетським

станом. З інших *Тарас Шевченко* (1814—1861) вийшов із кріпаків, *Микола Костомаров* (1817—1885) був видіичений незаконний син поміщика та селянки, *Пантелеймон Куліш* (1819—1897) — з козаків і *Микола Гулак* (1822—1899) з родини дрібних урядовців. Неперечно вже для Котляревського чи Квітки хоч би неполітична любов до їхньої батьківщини служила могутнім стимулом при їхній літературній діяльності. Ця любов виступає серед Кирило-Методіївців в незвичайно активній формі. Вона мала ще мало спільного з нинішнім національним почуттям, але в думках і чинах гуртка зайняла вона так багато місця, що властиво витиснула державний патріотизм на другий плян. Особливо виразно виступило це у Шевченка. Його виїмково сильне привязання до України всеж являється по суті привязанням територіяльним, любовю до місцевости й народу, з його звичаями та поезією. Тільки в поодиноких поезіях-візях пророчого характеру набирає вона рис політичної пристрасти. Цими своїми творами став Шевченко первозвісником модерного націоналізму з гаслом національних інтересів понад усе. Вперше в українській політичній думці зідентифіковано царя з гнобителями України росіянами і відкинено як чужонароднього володаря. І взагалі вперше у Шевченка являється виразна політична уява про те, що Україна пригноблена. Новий світогляд,

стрічаючи перепони в стремління до своїх ідеалів, почав відчувати їх як гніт і бачити кривду там, де для покоління української реакції все було нормальним.

Від часів Хмельницького в переконанні суспільства ворогом України були поляки, котрих належало поборювати спільно з москвинами. З точки погляду Шевченка така політика оберталась в анахронізм. Обидва колишні суперники були поневолені, а раз так, то, значить, першою ціллю ставав союз для спільного визволення. Тільки з логіки модерно-національного мишлення можна зрозуміти агітаційний заклик полякам:

«Подай же руку козакові
І серце чистеє подай
І щирим серцем та душею
Ми відновим наш тихий рай».

Що Шевченко не був полонофілом, згадувати не потрібно. Цей заклик впливав з диктованої потребами хвилини тактики. Змінився для Шевченка цілий сенс історичного процесу: не злиття Мало- і Великоросії, не триєдинство Русей, а самостійне буття України, видвигнено найвищою ціллю.

Поезії Шевченка принесли світоглядний переворот. Зривалося з від століть закоріненими ідеями. Не диво, що переворот не міг бути пов-

ним, що політична програма модерного націоналізму прийняла форму неясних інтуїтивних візій, а не конкретних вказівок. Не диво, що не тільки ніхто із сучасників не міг дорівняти йому, але й Шевченко сам у буденнім життю не раз попадав у протиріччя з власними поезіями, а довгі покоління після нього тільки поволі засвоювали собі нові думки. Та це тільки збільшує значіння Шевченка в історії української політичної думки, значіння у всякому разі не меншого, ніж у історії літератури чи мистецтва.

Найтруднішим був розрив із культурним життям російської суспільности, в яке українці вже півтора століття вносили найцінніше зі скарбниці власної творчости. Сам Шевченко не міг зірвати, напр., із російською мовою, пишучи свій інтимний «Дневник» або автобіографічні повісті. Для його сучасників із Кирило-Методіївців такий розрив був ще труднішим. Костомаров поклав великі заслуги для створення нового образу історії України; широкий український загал ще й сьогодні уявляє собі козацтво по Костомарову і за ним бачить в першу чергу в козацтві головний скарб своїх історичних традицій. Костомаров домагався навчання в народній мові в нижчих школах і розвитку популярної літератури для народу. Але вища культура інтелігенції мала лишатись спільною, побудованою на російській мові. Таким чином народні інтереси узгляднюва-

лися, але ціла українська справа лишалася у не-політичній площині, в якомусь половинчастому розв'язанні. Розбираючи в праці «Дві руські народности» національні хаарактери росіян та українців, знаходив Костомаров на кожному кроці протилежности, але висновок його залишався той, що для загального добра мусять обидва ці народи взаємно доповнюватись і залишатись у державній спільноті. Значіння цього твору полягало в тім, що наступні генерації могли витягти з цих самих стверджень інші консеквенції.

Подібно не зумів вирватися з рамок імперської суспільности і Куліш. Правда, його культурні домагання йшли значно далі. Уперто ціле своє життя змагав він до присвоєння українській мові найвищих культурних осягнень людства. Для цього служили його переклади з Шекспіра й Св. Письма і спроби писати по народньому історичні й філософічні трактати. Незрілість його національного почуття виявилась, одначе, в несталых поглядах на минуле. Почавши з романтичного прославлювання козацтва, як народніх лицарів свободи, прийшов згодом Куліш до висновку, що козаччина уявляла собою виключно руїницьку антикультурну силу. Творчі, державнобудуючі елементи бачив Куліш у сполонізованих магнатах та в російським правительстві. Це останнє єдине, на його думку, боронило нарід перед дикою сваволею козацької старшини. Таке

попадання в екстремі носить ознаки якоїсь озлобленості на власну духову неспроможність підійти до української справи, як до національно-політичного питання.

Честь заснування формального товариства з гуртка знайомих у Києві, які випадково і непримушено сходились то у одного то у другого, належить Миколі Гулакові (1846). Зі своїх університетських студій у Дорпаті виніс він знання німецьких студентських порядків і замилування до організованого життя. Саме Кирило-Методіївське Братство уявляло собою передовсім релігійно-філософську, а не політичну організацію. Але згадувати його доводиться, бо в ньому вперше на Україні проявився принцип суверенності народу. В програмовім творі Братства «Книгах Битія», написаних, правдоподібно, Костомаровим, цей головний принцип перемішується з напруженою релігійністю. В протилежність до Французької Революції, котра лише, відмовившись від віри в Бога, змогла повалити освячений поколіннями пап та реймських архієпископів королівський режим, на Україні Бога відділили від звязку з чужонароднім монархом. В цьому виявився вплив ідей романтизму, цебто більша спорідненість із національним рухом у Німеччині, де гасло великої об'єднаної батьківщини йшло в парі з релігійним почуттям. Метою «Книг Битія» було ущасливлення всього

світу, а зокрема словянства. Створення власної аристократії та монарха вважалося гріхом перед Богом. Але Україна, котра ніколи не мала власних панів і правилась виборним козацтвом, де всі були рівні й брати, має вказувати шлях іншим народам. Те, що вона витерпіла від Польщі й Москви, має значіння викупної жертви для загально-людського блага. У українців являвся їх месіянїзм наслідком слабости свіжого патріотизму і неспроможности бачити самоціль лише у власнім народі. Тільки звязуючи свій націоналізм з універсалїстичною програмою, могли Кирило-Методїївці надати йому атракційної сили. Українці занадто довго зивкали думати категорїями понаднаціональної держави. Супроти розвоєвих тенденцій ХІХ. столїття з його самоопредїленням народів, неспроможність ідейно вирвати свій нарід з обовязкового звязку з іншими рівнялась нездїбности до кінця засвоїти засаду суверенности народу. І то ще «Книги Битїя» представляють собою серед писань братчиків по політичному радикалізмові, поруч із поезїями Шевченка, виїмкове явище. Інші проекти не йшли так далеко: Білозерський, напр., вважав самостійну Україну неможливістю — вона буде негайно роздавлена сильнішими сусїдами. Відірвання її від Росїї ототожнювалось у загальній уяві з поновним злученням із Польщею.

Весною 1847. на донос студента Петрова брат-

чиків виарештувано й вивезено до Петербургу на слідство. Кара випала порівнююче легко, бо нездібність Товариства з його високими етично-релігійними засадами («Чисте діло вимагає чистих рук») вплинути на настрої широких мас була занадто очевидна. Крім того й нерви братчиків не витримали проби перехресних допитів Миколаївських жандармів. Тільки Шевченко та Гулак, котрі відзначились виїмковою твердістю на слідстві, дістали важчу кару, — один зачисленням у салдати, а другий довголітнім засланням на Кавказ. Але ідейний поворот уже стався і ціль праці для свого народу витісняє в ділах слідуючого покоління української інтелігенції щораз більше давню ціль служби державі.

4. Економічний та духовий розвиток у другій половині ХІХ. століття.

Господарська кон'юнктура першої половини ХІХ. віку знищила кріпацтво, а часи аграрної кризи в другій половині цього самого століття завдали дальший удар поміщицькому землеволодінню. В семидесятих та восьмидесятих роках ціни на зерно, внаслідок сильної конкуренції Америки, понизились і вивіз з України впав: 1882. виносив він 7,7 міл. четвертин пшениці, а 1884 — тільки 6,9. Головній масі дрібного та середнього поміщництва ставало не вигідним провадити далі свою господарку, бо вона переставала давати зиск. Спричинялось до цього і загальне падіння урожайності через виснаження ґрунту, якого ще не вміли раціонально угноювати. Поміщики посунули до міст, де в силу своїх дворянських привілеїв легко знаходили заробіток в адміністрації та вільних професіях. Землю свою вони або віддавали в оренду, або продавали. Покупець знаходився завжди — це був звільнений і жадний землі селянин.

Знесення кріпацтва тільки на короткий час,

здавалося, розрішило соціяльне питання на Україні. Вже в семидесятих роках станула перед масою населення земельна проблема. Визволяючи селян, уряд не вистарчаюче наділив їх землею. Так на Полтавщині діставала визволена від пана родина 1,9 десятин, доменіяльний селянин — 3,9 десятин; на Слобожанщині був цей наділ відповідно 2,6 та 4,6 десятин. Але прожитковий мінімум для селянської родини раховано на 3 десятини. Тим часом знесення кріпацтва викликало на Україні, як і в цілій Європі, раптове збільшення приросту населення. При міцно закоріненій звичці ділити землю між усіми синами, вже в семидесятих роках набрала недостача землі гострого характеру. До ускладнення господарського положення селянства спричинялось ще й тяжке його задовження внаслідок того, що поміщики діставали викуп за відступлену селянам землю в ціні коло 80% вище її дійсної вартости. Платити такі гроші міг селянин лише, затыгаючи борги. Без державної позики викупилось на Поділлю й Волині 0% селян, на Київщині 0,1%. Таким чином в тягу найближчих літ після звільнення створилась на Україні велика кількість нежиттєздатних заборжених господарств, що не могли прогостувати своїх власників та ціла кляса селян взагалі безземельних. Наслідком було поглиблення маєткових різниць серед хліборобським населенням. Багатші селяне почали посту-

пово зкуповувати ґрунти своїх бідніших сусідів та банкрутуючих поміщиків. До кінця 80-их років втратило українське дворянство 16% своїх земель. На самій Полтавщині продали поміщики в рр. 1870—1877 — 373.500 десятин землі майже виключно сільським багатіям; в руках їх опинилась, напр., у Полтавському повіті $\frac{1}{4}$ всіх поміщицьких земель. Ще сильніше йшов процес збагачення поодиноких сільських родин на Степовій Україні, де в рр. 1893—1897 перейшло в руки заможних селян понад 2 мільйони десятин. Аграрна реформа міністра внутрішніх справ, *Петра Столипіна* (1906—1911), переводячи раціональне розмежування та створюючи хуторну господарку, випала в першу чергу на користь цієї самої, що вийшла з селянства, верстви. Побічної утримали аж до революції 1917. р. свій стан посідання тільки найбільші поміщики, власники лятифундій. Великі розміри їх господарства дали їм можливість перетривати до початків нової конюнктури на зерно в дев'ятидесятих роках, а особливо після 1900., коли З'єднані Держави Північної Америки, щораз більше індустріалізуючись, перестали рахуватися в ряді хлібних експортерів і їх конкуренція зникла.

Значно тяжчою проблемою для країни була та величезна більшість збіднілих та безземельних. Вже давно звернено увагу, що велика частина хлібного експорту України являлась не ре-

зультатом надвишки цього продукту, а наслідком скрутного положення хлібороба. Україна експортувала з власної нужди. Малоземельний селянин, стиснений боргами за викуп землі та нерациональною системою податків (в господарстві на 2 десятини треба було платити 25 копійок з дес., в великій лятифундії на десятину припадало 0,5 копійок оподаткування), мусів продавати хліб через потребу в грошах. Навіть у степових губерніях припадало на селянина хліба 15% менше норми споживання на рік, а далі на північ було ще гірше. Зубожіння села відбилося на стані худоби, яку нічим було годувати, бо, потребуючи грошей, селянин мусів засівати можливо більше ґрунту й вільних толок не лишалося. В 80-их роках тільки 60% хліборобів на цілім Лівобережжі мало змогу обробляти землю власною худобою. Деякий порятунок знаходився у заміні вола конем, який не потребував стільки паші, але і його не кожен міг тримати. Безкінних господарів на Поділлі (1882) було 51%, на Полтавщині навіть 59%; зовсім безземельних хазяйств, навіть на Степовій Україні, де ґрунтів було більше і процес обезземельнення йшов повільніше, сливе 13% (Бахмутський повіт, 1886).

Перший рятунок аграрно перенаселена Україна бачила в екстенсивній колонізації порожніх або рідко заселених просторів на південь і схід від корінних етнографічних теренів. Вже три роки

після скасування кріпацтва (1864) потяглись валки переселенців, навіть зі Степової України. До кінця століття цей потік все міцнішав. В 1891. р. виселилося зі Сіверщини на Сибір 7 чоловік, а 1897. округло 12 тисяч душ. Зі всієї України виселилось за останні чотири роки XIX. віку коло чверть мільйона осіб, при чому безземельні і найбідніші творили 83% переселенців. На берегах Чорного моря український потік не спинився, а перейшов у Крим і компактною масою захопив північну частину його. Азовське море стало властиво внутрішнім українським озером. Ще давніше переважав український елемент серед донського козацтва біля гирла річки. Чорноморські козаки на Кубані дали початок дефінітивній українізації землі. Але наприкінці XIX. віку вони вже скорше перешкождали їй. Залишившись упривілейованою організацією станового характеру, кубанці, подібно як і українська шляхта, своїм світоглядом та існуванням звязались із царським правительством. Тому приглушував серед них давній патріотизм державного типу прояви модернього національного чуття. Це тягло за собою, особливо серед старшинських верств, нахил до добровільного прийняття російської мови й культури. У своїх класових інтересах, побоюючись за вільні землі, кубанське військо пробувало противділати селянській колонізації. На щастя це противділання не могло за-

тримати маси хліборобів-переселенців, яка нестримно вилувалась на Кавказ і властиво своєю стихією єдина вирішила етнічно-український характер земель на схід та південь від Азовського моря.

На цьому не спинилась екстенсивна сила українського хлібороба. Масова колонізація скерувалась також прямо на схід до Волги й далі в Сибір, приблизно притримуючись 50° північної широти. Більшими чи меншими островами розтрусилась українські села по Саратовщині, над середнім бігом ріки Уралу, по верхівях допливів системи Обі (т. зв. Сірий Клин), над середнім Амуром та над Уссурі. Але лише в невеликій кількості районів створили вони більшість і тільки на найдальшому сході — Зелений Клин, північніше від Владивостоку ця більшість (до 65%) зібралась на значнішій суцільній території. Українці знаменито пристосувались до сухого континентального клімату середньої Азії, з його різькими змінами температури, а їх хліборобська система з удосконаленим плугом та культурою пшениці найбільше відповідала властивостям природи у чорноземній лісостеповій полосі 50° широти і витісняла тут всяку конкуренцію, як кочових тубільних номадів, так і росіян.

Ця незвичайна екстенсивна сила хліборобської колонізації принесла Україні величезні користи, але й не малі шкоди. Завдяки напруженню ко-

лонізаційної енергії етнічно українськими стали широкі простори, на яких був можливий розвиток важкого промислу та індустрії. Залізні руди Кривого Рогу й Керчі, кам'яний вугілля Донецького басейну, манган з околиць Нікополю створили для цього необхідну базу, якої не було на давніх українських землях. Крім того, опанування північного берега Чорного моря дало до розпорядження українцям родючі чорноземні терени, що уможлиблювали провадження експортно-збіжевої господарки в розмірах, на котрі менше урожайні й аграрно-перенаселені області північної та західної України не могли вистарчити. Взагалі, тільки колонізаційний гін ХІХ. століття створив для України потенційно можливість великої потуги в майбутньому. Він видвигнув її з ролі незначної, рідко населеної території на межі з азійським варварством до значіння економічного тіла, якого ненормальний розвиток мусить відчувати господарство цілої Європи. Рівночасно пересунув цей колонізаційний гін на південний схід центральну вісь національного життя. Донбас — електрична енергія Дніпрових порогів — Кривий Ріг, ось сучасний осередок господарського життя нації, її найважливіших інтересів. Области старого заселення по лінії Львів-Київ мають, розуміється, культурно-національну традицію, але їх роля в головнім цим і обмежується, подібно як роля Райнлянду в сучасній Німеччи-

ні або багатьох східних стейтів Північної Америки, супроти сильного розвитку центральних та західних. Тільки там на цих новозаселених теренах може дійти до концентрації капіталу та витворення виробничих вартостей, на яких базується життя нації.

Але цей же екстенсивний колонізаційний розлив став найважливішою причиною слабости України в сучасності. Маючи відразу до міського побуту і до інших занять, крім хліборобського, український нарід заселяв нові території, але не опановував їх. До міст він не йшов і там збирався чужий елемент, на заході жиди й поляки, на сході переважно росіяни, які тримали в своїх руках торгівлю й промисл та розпоряджали капіталами. В інших країнах, напр., у Чехії, надбуток селянства відходив до міст, де чеські робітники заповняли фабрики, купці захоплювали в свої руки торгівлю, громадили засоби та витискали чужинців. На Україні екстенсивна хліборобська колонізація забирала всю енергію народу. Індустрійні підприємства працювали на субвенції правительства або на французькі капітали, яких інвестовано в Україні на суму 212 міліонів франків. Головну масу міського пролетаріату творили заходжі росіяни; українці переважали тільки серед сільського робітництва, а це значило відпихнення від кращих джерел прибутку, бо міський робітник на Київщині заробляв

209, а сільський тільки 135 карбованців на рік. Безземельні селяни воліли шукати сезонних заробітків у великих землевласників, головню на Степовій Україні, де в часі жнив потребували робочої сили. Зауваження, що місцевий промисл, не дивлячись на дуже швидкі темпи розвитку не міг би прийняти всіх зайвих робочих сил села, бо статистичний перепис 1897. представив Україну всетаки аграрною землею з 74% хліборобського населення, а тільки 15% робітників, не зовсім слушне, бо відсоток пролетаріату українського походження лишався занадто низький.

Внаслідок того селяне, що таки приходили до міста, були за мало чисельні й замість підсилувати українську стихію, самі підпадали русифікації. Сильний зріст міст (напр. Харків мав 1866 — 60 тисяч мешканців, а 1880 вже 114 тисяч) рівнявся зростові відсотку неукраїнського населення. Це тим більше дивно, що розвиток торгово-промислового життя привів до поважних противенств із тенденціями правительства та російських купців і підприємців, отже підстава для зміцнення сепаристичних ідей була. Коли розвиток експорту збіжжя переривався кризою, то в індустрії та промислових культурах більшої перерви не помітно. Здобич вугілля виносила 1860 — 6 мільонів пудів, 1878 — 69 міль. 1904 — 803 міль. пудів. Після витиснення англійського вугілля, витиснено російське уральське залізо, а

власна здобич руди підскочила з 21% загальноімперського здобування (1890) на 57% (1900 р. = 111 міл. пудів). Зріст площі посіву цукрових буряків (1860 — 100 тисяч) 1895 — 239 тисяч десятин) йшов упарі з поліпшенням сорту буряків та удосконаленням вживаних для виробу цукру машин. Місто Київ мало 1879 — 76 фабрик, а 1890 вже 125; Одеса в тих же роках відповідно 159 та 306 фабрик. Особливо добре розвивалось власне виробництво сільсько-господарчих машин у промислових районах півдня (за шість літ 1888—1894 піднеслось воно з коло 1½ тисячі на поверх 6½ тисяч штук річно). З огляду на це довіз чужеземних машин обложено охороном митом, але попит на них лишився такий великий, що імпорт їх за рр. 1890—1902 зріс у вісім разів. Головним доставцем цього важного товару була Німеччина і в промислових кругах України, які могли з гордістю оглядатися на досягнені успіхи, звернули головну увагу вбік розбудови зносин із цим партнером. Тим часом економічна політика російського правительства старалася системою мит та перевозних тарифів насильно звязати Україну з Росією. Буржуазія півдня мусіла вступити в змагання з державною політикою.

«Общество Юго-Западных Железных Дорог» розпочало 1884. боротьбу з протекційними тарифами російських залізниць само, заснувавши

•

в Одесі власну торгову контору, яка видала позики хліборобам на кошт майбутньої доставки зерна; воно заснувало власні нафтові склади, щоб унезалежитися від російського постачання. Але найважливішим його кроком була угода з німецькими залізницями. «Общество» зменшило тарифи на привозувані з Німеччини індустриїні вироби та на власний цукор, що йшов до центральної Європи. Збільшення вигідної торгівлі з Європою, розуміється, пішло на кошт вимушеного експорту до Росії. Проти волі правительства довершений поворот в шляхах українського товарообміну в першій десятиліттю ХХ. віку так загострив боротьбу між південно-українською та російською буржуазією, що виникла навіть ідея відірвання від Росії морських берегів та заснування окремої Черноморської республіки, за президента якої намічали популярного одеського адвоката Пергаментя. Зпопуляризоване більшовиками повстання лейтенанта Шмідта на севастопольським панцирникові «Очаків» (1905) теж мало нібито якісь сепаратистичні моменти.

Значіння цих фантастично виглядаючих проєктів перецінювати не приходиться. Зокрема в повстанні Шмідта було більше революційного азарту, ніж свідомости своїх потреб і цілей. Буржуазія півдня потребувала теж і правительственої підтримки для здобуття нових ринків у передній Азії, тому її фронтя проти Петербургу не

йшла задалеко. Але всеж противенства були й фатальним для України явищем лишилась незв'язаність цих противенств зі стремліннями національно-свідомішої інтелігенції. В той час, як, напр., в Італії або Чехії буржуазія й інтелігенція йшли в національних змаганнях рука в руку, на Україні купці й підприємці півдня ледве чи й знали щось про ті нечисленні громадки «українофілів», які тут і там животіли по більших містах. Єдиним виїмком явилось велике цукроварне підприємство Яхненка та Смиренка, що багато підпомагали культурну українську працю. Але й тут треба згадати, що після смерти цього останнього дідичили йому централізаційно-російськи настроєні родичі. Вина за це спадає в сильній мірі й на саму інтелігенцію. Вже серед Кирило-Методіївців виступило невміння трактувати українську справу як політичну. Невміння обернулось у слідуючим поколінні в догму. В шестидесятих роках в зв'язку з реформами і вільнішим режимом у цілій імперії виник на Україні ряд громад. Найважливішою з них була «Стара Громада» в Києві. Основником її був історик та археолог *Володимир Антонович* (1834—1908), що разом із кількома своїми товаришами як *Тадеєм Рильським* (1840—1902) та *Борисом Познанським* (1841—1906) виділився із шляхетської польської суспільности Правобережжя. В тягу ХІХ. віку це суспільство поволі, але певно, асимілювалось з

оточуючою його українською стихією. Першим об'явом цієї асиміляції був ближчий інтерес до української землі, її природи й минулого, що найшов свій вислів у т. зв. «українській школі» польської романтичної літератури. Один із цих письменників, *Тимко Падура* (1801—1871), перейшов навіть на українську мову. Народня говірка була в ужитку і серед «балагулів» руху польської молоді сорокових років, яка підкресленою грубістю висловів та манір і простонародньою одежою протестувала проти суспільної церемонійности та етикету. Але не бракувало серед них і глибших характерів, що як, напр., «король балагулів» *Антін Шашкевич* (1813—1880) гротесковими формами тільки прикривали інтерес до соціальних питань та поступових ідей, котрим не було місця в Миколаївському режимі. Гурток Антоновича був дальшим етапом заниклу польського елемента Правобережжя. Члени його не хотіли бути чужими паразитами на тілі народу, серед якого вони жили. Своєю повинністю вважали вони працю для нього і національне злиття з ним. Зовсім не релігійний Антонович продемонстрував своє переконання навіть офіційним переходом на православ'я, що, однак, лишилось виїмком. Статистика 1897 р., виказуючи на Правобережжі 300 тисяч католиків з українською рідною мовою, показала, що, асимілюючись національно, поляки назагал зберігали віру.

Група Антоновича зірвала з польською суспільністю відмовившись взяти участь у повстанні 1863, яке не стояло в інтересі українського народу. Вона не заперечувала можливості повстання десь у далекій будучині самостійної України, але конкретні завдання хвилини бачила виключно в культурній роботі. В 60-их роках «Стара Громада» зібрала цілий ряд видатних учених, які властиво заснували модерну українську науку (Олександр Русов — географ і статистик, Федір Вовк — антрополог, Павло Чубинський — етнограф, Ігнат Житецький — лінгвіст). В цьому чині, в охопленні й представленні українського народу, як під кожним оглядом зовсім окремої етнічної цілості, полягає головна заслуга Громади. Поза тим дбала вона про видання книжок для народу, шкіл з українською мовою навчання і т. д. Кладучи натиск на культурну автономію, Стара Громада сторонилась від усякої політичної діяльності і шукала легальних можливостей праці. Хай неясні фантазії чорноморської буржуазії всетаки йшли в політичній площині, а виключно культурний рух, якого навіть назва «українофільство» не допускала можливості політичного протиставлення України та Росії, не міг імпонувати ширшому суспільству. Наслідком цього були часті хитання між екстремами подібними до Кулішевого. Від перехвалок про ненависть до всього кацапського, від демон-

сративного ношення вишиваної сорочки, з червоною стрічкою (з тих часів походить поняття «галушкового патріотизму») до так само ярої російської бюрократичної службистости було дуже недалеко і проробило цю еволюцію багато членів Громади (Лоначевський, Шульженко, Іван Рудченко). Слабкість українства була в силу обмежених претенсій така, що 1863. царський міністр Валуєв міг сказати свої крилаті слова «Украины не было нѣт и быть не может», а 1876. р. міг Олександр II. таємним указом заборонити всяке друковане слово і театральні вистави в українській мові.

Звертаючи головну увагу на протонароддя і на боротьбу з русифікацією, брались громади за діло з найтруднішого кінця. Як правило повторюють нижчі верстви трохи спізнюючись в своїм розвиткові еволюцію вищої класи. Нема нічого природнішого для маси, як наподоблювати своїх панів. Тому не можуть разити так часто здибувані у мемуарах скарги на небажання самих селян або робітників учити дітей по українськи, або на запопадливе переймання російської мови та пісень. Маса повторювала той самий процес добровільної русифікації, що пару генерацій скоріше проробила козацька старшина. Все російське було для протонароддя панське, вище, а, отже, й варте наподоблювання. До тої стадії розвитку, щоб сприймати своє рідне як найкраще,

неписьменна селянська маса ще не могла дійти.

Ріжниця між народом та інтелігенцією намітилась теж і на полі релігійнім. Громади другої половини XIX. віку не зберегли інтенсивної віри Кирило-Методіївців. Православне вище духовенство давно стало знаряддям русифікації. В низах, де ще зберігався старовинний звичай виборности сільських священників стихійного українства, було більше, але чисто етнографічного характеру. Воно зберігалось силою інерції, а не активної свідомости, і мало лише остільки значіння, що в духовних семінаріях збирався матеріял особливо податний на пізніший процес живішого національного усвідомлення. Під оглядом політично-соціяльних інтересів значно вище стояла штунда, раціоналістична єресь, яка розповсюдилась по Україні після 1861. під впливом євангелицьких пасторів з німецьких колоній. Причини успіху штундистів лежали в тім, що казенна, застигла в своїй обрядовій формалістиці офіційна православна церква не давала досить духової поживи народові, і в тих соціяльних гаслах рівности, які євангелики проповідували. Загальну рівність селяни конкретно розуміли як розподіл панських земель. З лав штундистів виходило не мало людей, що взяли участь у імперському революційному русі. Але тому, що українство обмежилось на справи виключно культурні, звязувались охочі до підпольної ді-

яльності з російськими партіями і пропадали для нації.

Культурне українство опинилось у сліпій вулиці. Це було ясно видно на слідуючій його поколінні, котре вже й здалека не мало видатних осіб семидесятих років, а репрезентувалось обмеженими пересічностями, як письменник *Борис Грінченко* (1863—1910) або історик літератури *Сергій Єфремов* (1876—1938). Все, що було енергійного й здібного, кидалось на активну боротьбу зі застарівшою системою російського царату. Речником цієї необхідности для українства перетворитися теж у рух політичний став *Михайло Драгоманів* (1841—1895). Висланий на кошт Старої Громади до Женеви, щоб там зорганізувати видавництво українських книжок після указу 1876. р., Драгоманів мусів обернутися в добровільного політичного емігранта. Швидко у нього почалося непорозуміння з киянами. В основі його лежала доля кожного емігранта — необхідне відчуження від життя своєї країни. Так само тільки довголітнє перебування Герцена в Лондоні довело до того, що він і російське суспільство перестали один одного розуміти. Як свій програм, Драгоманів видвигнув «космополітизм у цілях, націоналізм у формах». Він вважав, що згноблення України діло лише царського правительства, а коли воно впаде, то нова вільна Росія залишить повну свободу Укра-

їні. Тому мусять українці співпрацювати з російськими революціонерами для спільної цілі. Драгоманів мав слушність, коли твердив, що ніяким переконанням українців у своїй лояльності уряд не повірить. Дійсно, правительство добре знало, що академічна діяльність Громади по суті творить базу для можливого сепаратизму й тому режим утисків на українство не припинявся. Так само слушно бачив Драгоманів єдиний вихід в оборненні українського руху в рух політичний. Революційна діяльність була на часі і тому його гасла викликали серед молоді захоплення. Але вони виявились згубними в своїх наслідках. Через те, що націоналізм відсовувано на задній плян перед остаточною ціллю ущасливлення людства, то незріле українське почуття, стрічаючися на спільній праці з твердою російською свідомістю, затрачувалося і майбутній космополітизм приймав практично форми російства в буденному життї. Майже всі послідовники Драгоманова кінчали тим, що зовсім відходили від українських справ, бачучи в них дрібничковий та вузький провінціялізм (Тучанський, брати Дегени, Б. Кістяковський). У зміненім вигляді повторилась знову неспроможність українського політичного мишлення, яке в образі Великого Князівства Литовського стало складовою частиною Корони Польської, в образі козацької держави підрядною одиницею в Російській імперії,

а тепер причинком до справи «загально-російської» революції й ущасливлення людства. Драгоманів не здібний був помислити собі український нарід єдиним правдивим репрезентантом щасливого співжиття націй, а без такого постуляту співпраця з росіянами ставала винародовленням.

Консеквентно продумала до кінця принцип суверенности народу, на якому базувались усі політичні теорії ХІХ. століття тільки заснована 1900. р. Революційна Українська Партія (РУП). Передовсім це була партія, а не аполітична громада і українська організація, а не група українців, що по рецепту Драгоманова вступила до російської партії. РУП виставила своєю ціллю незалежну Україну, а питанню національному відмовила права на існування. Або суверенний нарід сягне по найвище теоретичне досягнення ХІХ. віку — власну державу, або ні — і тоді він мусить підпасти асиміляції. Всякі автономні та федерації — тільки половинчасте рішення і противиться інтересам як працюючих мас, так і буржуазії — двох найпотужніших кляс сучасности, котрі обидві стремлять до як найбільшої державної централізації. Питання стоїть альтернативою — самостійна Україна або єдина Росія. Український народ бачитиме у власній державі найвищу рішаючу інстанцію або мусітиме асимілюватись в чужонародній організації. Такою ж аль-

тернативою стояли свого часу питання: або Литва-Русь буде королівством, або буде інкорпороване Польщею, чи спадкова гетьманська монархія чи включення в склад Росії. І як у минулих віках, так і на переломі ХХ. століття лише незначна частина української суспільності збагнула вагу порушеного питання. Переважна більшість уважала, що автономія, максимум федерація вповні задовольнять усі національні вимоги, і поза них українське суспільство при нагоді найсміліших звязаних із революцією 1905. р. проєктів не пішло. В самім РУП гасло самостійности не втрималось, а змінилось на домагання федерації усіх народів імперії, рівнобіжно з переформуванням РУП в українську Соціяльну-Демократичну Робітничу Партію. Як і давніше, знову не вистарчило українцям відеаги думки й умового напруження, щоб засвоїти собі відповідний вимогам часу ідеал — національної держави.

5. Західньо-Українські землі.

Залишається сказати кілька слів про долю тих західньоукраїнських територій, що не попали в склад Російської імперії. Це були Карпатська Україна, що належала Угорському королівству, Галичина, що попала під берло Габсбургів у наслідок першого поділу Польщі (1772) та Буковина, яку Австрія забрала у Туреччини (1774).

Забираючи Галичину, мусіла Австрія рахуватися з тим, що звикла до польських свобід шляхта нерado зустрінатиме новий бюрократичний режим. Тому правительство швидко прийшло на гадку пошукати у згнобленім «руськім» селянстві та духовенстві опори для себе. Для цього служили соціяльні закони Йосифа II., знесення панщини та багатьох феодальних привілеїв. На селянство свідомість, що цісар взяв їхню сторону проти панів, мала незвичайний вплив. Дарма що багато з цих реформ через саботаж переважно польської місцевої адміністрації просто не виконувалось, а пізніше й просто скасовано (також і панщину заведено наново). Селянство вже знало, що цісар бажає їм добра, а хіба пани оббри-

хують його. На цьому повстала міцна відданість простонароддя династії Габсбургів, котра дотрималась до самого розпаду Австрії. Рівночасно подбало цісарське правительство і за вищу українську верству, котру репрезентувало виключно духовенство. Уніятів зрівняно в правах із католиками, львівського митрополита вийнято з під влади польського архієпископа, а сільських священників звільнено від усяких панщинних обов'язків (1777). Слідом за цим взялось віденське правительство за поліпшення освіти уніятського духовенства: 1779. засновано семінарію у Львові, 1784. там же університет, перший на Україні, а 1787. філософічно-богословський інститут «*Studium ruthenum*». Українська церковна мова дістала широкі викладові й адміністративні права. Розуміється, австрофільство знайшло внаслідок цих заходів прихильників і серед духовенства. Львівський єпископ *Лев Шептицький* (1747—1779) що поновно здобув собі титул митрополита (1762), висловлював навіть вперше мрію про об'єднання під берлом Габсбургів цілої України. Але широкий загал уніятського духовенства стояв на занадто низькій розвитковій ступені, щоб могли використати такі можливості. За польських часів проводилась між українцями і поляками різка грань — навіть заборонялось уживати священниками польської мови, яко панської. Поліпшення свого становища зрозумів загал священ-

ства, як право стати панами. В домашньому обиході почав він швидко засвоювати собі польську мову, а переважна частина свіжовитвореної української інтелігенції влилась у польські революційні організації, напр., у процвітаючий в 30-их та 40-их роках ХІХ. віку карбонаризм. Не диво, що Австрія проходила до своєї первісної тактики й почала шукати порозуміння з польськими елементами. Сприяла цьому і сама зміна провідних ідей. На місце просвіченого абсолютизму Йосифа II. (1780—1790) та Леопольда II. (1790—1792) запанували в Габсбургській монархії ідеї реакції, котрих головним представником був канцлер, князь Меттерніх. Цісар Франц I. (1792—1835) уперто тримався інституції панщини як патріархальности у стосунках панів до нижчих верстов. Тим часом ця остання і для західньо-українських обставин застарівала.

Як на східній Україні допомагало собі селянство втечами на південь, так під боком у Галичан були тяжко проходимі Карпати та вільніша Буковина. В основу соціальних відносин тут ліг хризов господаря Дуки (1693), згідно з яким селяни визнавалися свобідними землевласниками. Австрійське правительство знайшло країну майже порожньою і взявшись за її заселення не тільки підтвердило хризов, але й звільнило її від рекрутчини (до 1831). Наслідком таких заходів було подвоєння населення протягом найближчих

десяти літ. Це заохотило знову великих землевласників, переважно румунів, добитися від селян рядом угод підчас панування Франца І. певних зобов'язань на працю. Очевидно, пригнічення народу не досягло тих розмірів, що в Галичині, тим більше, що осяги землевласників були не гривкі. Так напр. 1838. уневажнив черновецький староста *Мільбахер* одним циркуляром всі угоди, які лягли в основу залежного становища селян. І коли після відкликання *Мільбахера* циркуляр уневажнено (1840), то це потягло за собою заворушення серед гуцулів. Подібно, як і на східній Україні, зявилися чутки, що цісар вже зніс панщину, тільки пани наказ затаїли. Багатий газда, *Лукіян Кобилиця*, з великим авторитетом серед населення оголосив підчас революції 1848. домени та панські маєтки селянською власністю, а гуцулів вільним, підлеглим тільки цісареві, народом. Гуцульському загонові *Кобилиці* не можна було доказати ніяких грабунків або надужить. Видимо гут, як і в київській козаччині 1855 р. ділали сильні етичні моменти. Крім того аналогічно до ідеального розбишацтва східної України далі трималось у Карпатських горах опишківство, яке зокрема у відсталих аграрних відносинах Угорщини додержалось до останніх днів.

Карпатська Україна займала своїм культурним рівнем до половини ХІХ. століття серед за-

хідньо-українських земель безперечно перше місце. Це була все ще та сама хвиля культурного підйому, викликана конфесійними суперечками XVII—XVIII. віків, яка тут на далекій периферії українського народу часово запізнилась. В тоді ще свобіднім устрої Мадярщини культурна праця могла йти без перешкод, але тим інтересніше ствердити, що на зовні виявилась вона довгим рядом видатних учених або письменників, які йшли до Росії та змішувались із освіченим суспільством імперії Романових (філософ *Лодий*, педагог і вчений *Орлай*, економіст *Кукольник*). Це один доказ, що цей самий процес на східній Україні не був викликаний тільки постороннім російським утиском, а творив собою окрему фазу в розвитку цілого українського народу. Політичні кордони тут значіння не мали. Це підчас складання записок до австрійського парламента 1848, висловлені карпатськими українцями бажання злуки всіх українських земель під Австрією в окремий край своєю політичною зрілістю значно випереджували галицькі. Тільки в сорокових роках XIX. віку забили на Угорщині тривогу через малий природній приріст мадярів, яким грозила небезпека у власній державі стати меншістю (в тих часах коло 37%). Єдиним рятунком здавався лише безцеремонний національний утиск та асиміляція. Коли 1881. було на Карпатській Україні ще 353 місцевих

народніх школи, то до часів Світової війни не залишилось ні однієї. Правда, населення само не розуміло ваги власної школи і не підтримало її. Сільські громади мусіли самі утримувати церковні школи з «руською» мовою, тоді як малярські перебирала на свій кошт держава. Селяни в більшості радо хотіли заощадити видатки. Наслідком був жахливий стан народньої освіти — 1914 ледве 2% населення Карпатської України могло читати й писати.

Будучи значно більше згнобленими, ніж на Буковині, галицькі селяни тому не так і хвилювалися. Навіть різня власної, готової до повстання проти цісаря, шляхти улаштована польськими селянами в західній Галичині з ініціативи цісарських урядовців не викликала на українських землях чинного відруху (1846). Але знесення панщини після віденської революції (травень 1848) повітали й тут зі захопленням і воно знов піднесло престиж цісаря. Це дало можливість Габсбургській монархії опертися на українців, що в часах зревольтовання мало не всіх народів у державі було дуже важно. «Головна Руська Рада», заснована в травні 1848., опинилася негайно в противенстві до поляків, які виступили з плянами відбудови історичної Речі Посполитої з перед 1772. і не таїлись із своїм ворожим відношенням до Австрії. Губернатор Галичини, граф Стадіон, зрозумів, що протегу-

ючи українців, можна легко унешкідливити поляків, занадто ще наляканих досвідами різні 1846. року. Дійсно, спробу повстання у Львові легко здушив генерал Гаммерштайн і, завівши виїмковий стан, розв'язав усі товариства, крім Головної Руської Ради. Надійність українців подала адміністрації думку зорганізувати з них окрему міліцію для оборони від мадярів. Угорське повстання представляло серйозну небезпеку для Австрії. Відень був під загрозою і кожної хвилини можна було чекати нападу мадярів, яким допомагали поляки, на не захищену Галичину. На перший же заклик урядів зголосилось у одній Станиславівщині коло 17 тисяч добровольців до пограничної міліції. Не дивлячись на слабе узброєння (часто лише коси й сокири), міліція з честю витримала кілька сутічок із угорцями і особливо відзначилась у розвідчій службі завдяки солідарности українських селян по обох боках Карпат.

За прикладом Котляревського рахують і в західній Україні початок «національного відродження» з літературної події. У 1837. р. видав гурток львівських семинаристів т. зв. «Руська трійця» *Маркіян Шашкевич* (1811—1843), *Іван Вагилевич* (1811—1866) та *Яків Головацький* (1814—1888) альманах «Русалка Дністрова», який явився на заході першою спробою ввести народню мову в літературу. Але значно правиль-

ніше звязувати це «відродження» з політичними подіями 1848. року. В поезіях Шашкевича трапляються прогипольські випадки, але прірви між обома народами вони не створили; сам Шашкевич провадив свою інтимну переписку по польськи, а один із «Руської Трійці», Вагилевич, скінчив навіть повною асиміляцією з поляками. Тільки питання, за чи проти династії, і недвозначна постава українських селянських мас у 1848. р. припинила серед інтелігенції добровільне стремління до злиття з польським панством.

Р. 1849. послав цар Микола I. на допомогу Австрії проти Угрів своє військо. Повстання швидко задавлено, а після утихомирення відносин знову зміцніли у Відні польські впливи. Намісником Галичини призначено поляка графа *Агенора Голуховського* (1849—1859), котрий зараз же пустив проти українців в хід цілу систему адміністраційних утисків. «Головну Руську Раду» розв'язано, з обіцянок поділу Галичини на українську і польську частини не вийшло нічого. Серед провідних верств української інтелігенції почалось розчаровання Віднем, який, використавши її в скрутну хвилину, видав потім на поталу полякам. Вражіння могутності царської армії, яке залишилось від перемаршу її до Угорщини та агатація російських слов'янофілів, зокрема Михайла Погодіна, безпосередньо спричинила виникнення галицького москвофільства.

що шукало денебудь опертя проти поляків. В основі це був, розуміється, знов той самий процес, про який уже стільки згадувалось. В половині XIX. віку він вже не міг мати великої будучини, але коло 60-их років всетаки обєднав усі живіші сили західньої України. До нелояльності супроти Австрії москвофільство не доходило, але в ідеї стреміло до об'єднання всіх слов'ян під зверхністю царя. Себе самих вважали москвофіли за росіян і намагалися вживати російської мови. Ідеологічно наближались вони найбільше до українських реакціонерів харківського кола. Лідер москвофілів учений *Денис Зубрицький* (1787—1862) характеризував *Погодину* визволення селян як «западное дурачество», яке зовсім не пасує для Російської імперії.

Головною заслугою москвофілів була азбучна війна. На проєкт *Голуховського* накинути українцям латинську абетку цілий ряд видатних суспільних діячів (*Дідицький*, *Зубрицький*, *Куземський*) заявив рядом нот і проголошень такий рішучий протест, що правительство залишило свій замір і таким чином врятовано для українців єдність письма. Теж і на *Карпатській Україні* режим безпардонного утиску, розпочатий мадярами, кинув національно-культурний рух в обійми москвофільства, до якого там належав навіть «батько відродження» священник у *Пряшеві* *Олександр Духнович* (1803—1865). Од-

наче, після 1861. р. в звязку з живішим культурним рухом на східній Україні появилось і в Галичині нове покоління інтелігенції, яке бажало творити нову власну культуру, спераючись на народню мову і швидко вибило москвофілам ґрунт зпід ніг. Новий напрям присвоїв собі назву «народовців». Не дивлячись на остаточне дуалістичне переформовання Австрії, яке лишало деякі нації, в тім числі мадярів та поляків на упривілейованім положенні, дозволяючи їм гнобити інші, віродились і давні концепції об'єднання цілої України в Габсбургській монархії (Ю. Романчук). Засновані народовцями освітні й наукові організації («Просвіта» 1868; Наукове Товариство Шевченка 1873) виявили чи з власних сил, чи з допомогою зі східної України значну життєву силу й відігравали чимраз більшу роль в національнім усвідомлюванню мас. Між народовцями і культурним рухом на російській Україні навязались швидко досить близькі зносини. Особливе значіння придбала Галичина, з її вільнішим конституційним режимом, після указу 1876. р. та сварки Старої Громади з Драгомановим. У Львові починає зосереджуватись щораз живіший видавничий і культурний рух, зокрема після того, як 1894. учень Антоновича, *Михайло Грушевський* (1866—1935), обійняв катедру історії на львівськім університеті і своєю безупинною діяльністю встиг створити з На-

укового Товариства Шевченка властиво українську академію наук.

Покликання українця на катедру у Львові було наслідком угоди народовців з консервативною польською партією «станьчиків» (1890) т. зв. новою ерою. Вона була ділом одного з чільних громадських діячів Галичини *Олександра Барвінського* (1847—1927), що мав піддержку «Старої Громади», головнo Антоновича. За допомогу полякам при виборах діставали українці кілька університетських катедр, гімназій та народніх шкл, а також різні адміністративні пільги. Угода викликала цілу бурю серед галицького суспільства. Ненависть до поляків так поглибилася, що всяка думка про тактичну згоду з ними здавалася національною зрадою. Це упередження заважало самим українцям об'єктивно оцінити всі користи з неї. Українство вступило на шлях швидкого розвитку, тому кожна адміністративна полекша, кожна уступка відразу ж використовувались. Угода фіксувала стан посідання на певному вищому рівні. Цей рівень відразу ж вщерть виповнювався національним змістом — гімназії продукували збільшене число фахових інтелігентних сил, українські школи мали величезний успіх серед селянства. Все це так підсилювало весь рух, що слідуюча угода вже могла вестись тільки на ґрунті ще дальших уступок українцям. Всесторонній крик проти неї і на-

решті її провал, спричинили те, що навіть у кругах «народовців» за неї згадували, як за компромітацію, яка не сміє повторитись. Але провалилась вона не через жорстоку критику з боку українського суспільства, а через зміну настроїв серед поляків. Організація Дмовським та Поплавським крикливої й демагогічної партії народово-демократичної відтиснула консервативну течію на другий плян (1897). Українців нова партія взагалі не визнавала, в поборюванні їх уважала всі методи за дозволені, а на Галичину дивилась як на виключно польський край. Для поборювання українців увійшов народово-демократичний рух у певну солідарність із москвофільством, що в цей час животіло вже виключно завдяки російським субсидіям. Такий союз означав, очевидно, моральне банкрутство колишніх оборонців азбуки. Навіть давня твердиня москвофільства львівський єпископат та капітула собору св. Юра з приходом на митрополію графа *Андрея Шептицького* (1898) набрала виразніших національно-українських рис.

Духова криза розламу Старої Громади і Драгоманова відбилася теж і в Галичині, де під впливом ідей цього останнього прийшло до заснування Української Радикальної Партії. Вийшовши з досить плитких ідей свого духового батька, партія і сама не видала ні одного глибшого політика, а почала з крикливої критики

«нової ери». Навіть з основників її *Іван Франко* (1856—1916), талановитий учений і письменник, хоч не в такій формі як Куліш, але не сталих політичних переконань, з часом відійшов від неї.

Зокрема сильний розвиток всіх ділянок національного життя в Галичині в роках перед Світовою війною спричинив, що Західня Україна була значно краще підготована до грядучих подій, ніж східня. Зокрема в силу довгої практики парламентарної боротьби в Відні і на краєвій соймі у Львові значно глибше засвоїли собі австрійські українці істину, що українська проблема являється проблемою політичною. Але національний рух в Австрії мав ту саму кардинальну недостачу, що і в Росії — це був рух інтелігенції без буржуазії (в протилежність до Італії, Чехії, Фінляндії). Українці мали адвокатів, священників, професорів, але не банківців, підприємців, фабрикантів. Міста і на заході лишались в руках чужого елемента жидів та поляків. Галичина пережила свою добу промислової гарячки з відкриттям нафтових джерел у Бориславі, але збагатилась на ній жиди та чужеземний капітал. Прилив українського пролетаріату до міст був і тут дуже слабкий; селянин волів виїздити на еміграцію за море до Канади та Бразилії, але лишатися при хліборобській праці. Українська суспільність не могла перешкодити

тому, що саме в роках перед Світовою війною поляки систематично викупували землю у емігруючих селян та роздавали її виселенцям з корінної Польщі, створюючи так чужі острівки, особливо на родючій Поділлі.

6. Закінчення.

Розпад Росії та Австрії внаслідок Світової війни поставив зовсім не готовий український нарід перед державне будівництво. Вимога хвилини наказувала національну державу. Зараз трудно собі й представити, яким тяжким було це завдання з масою неграмотного й несвідомого народу, з чужими ворожими містами зі сильними пережитками нежиттєздатних ідей, як автономія, федерація «космополітизм у цілях», москвофільство. Але суть революцій у нищенні старого й пережитого у видвигненні того, що кільчилося свіжого й нового. За пару літ переживають народи у революції розвиток, на який у мирні часи потрібні десятиліття. І український нарід зробив у рр. 1917—1920. такий велетенський скок, ставши з етнічної маси модерною нацією. Трохи запізно. В тягу цієї переміни сприятлива для будови національної держави хвилина минула. Але акти 22. січня 1918. і 1919. вплинули на народню психіку остільки, що вона відчула цей упадок і втрачену державність зробила ідеалом своїх змагань. Тим більше, що часи після Світової війни

• занадто ясно показували кожному ненормальність розвитку тих народів, що собі власної держави не здобули. Дальшими здобутками революції було загальне пізнання цієї звичайної, але таким довгим розвитком щойно осягненої, істини, що українська справа являється справою політичною. І врешті акт 22. січня знищив моральну спільноту українців з росіянами. Правда, російський нарід спромігся ще раз виробити універсалистичну ідею, которсю захопив Україну, але ця ідея, в протилежність до трону «білого царя», не мала для українців глибшої атракційної сили; її можна було насадити і втримати серед них лише засобами найбезогляднішого терору.

Тим часом в організованій у національні держави Європі появились грізні ускладнення. Молоді, недосвічені бюрократії, наспіх витворені з інтелігентних верств, всюди вхопилися проводу. Будучи повними господарями у суверенних державах, дістали вони заворот голови від несподівано попавшої в їх руки влади. «Авторитет держави» стало гаслом, яке покривало кожную бюрократичну самоволю. Найяскравіше виступило це в часах світової кризи, після 1928. р. Економічна звязаність, господарська залежність від себе всіх країн світу вже давно стала утертою правдою. А тим часом кожна держава, замість дбати у якнайтіснішому порозумінні з іншими поборювати нещастя, кинулась вузьколобо від-

горожувати себе митними мурами та девізовими приписами. Це, очевидно, тільки погіршувало справу. Система національних держав Європи виявилась нездідною боротися з лихом і результатом було її падіння.

Розпад на велику кількість вічно взаємно воюючих територій був хибою, яка знищила феодалну державу, себелюбне стремління аристократії зберегти свої клясові та провінціяльні привілеї підкопало станову монархію, придворне інтригантство та кліки завше товаришили абсолютизмові, корупція партій та самоволя бюрократії явились фатальними рисами національної держави ХХ. віку. Легкість, з якою валились ці утвори мусить дати багато до думання. Треба поставити собі питання, чи не застаріла ця форма організованого життя взагалі? Стільки вже критиковано у останніх часах наших соціалістичних мрійників 1917—1920 рр., котрі замість будувати національну державу марили про якесь міжнародне братство трудящихся. Чи не в такому ж положенню знаходиться і сучасне українське суспільство, думаючи про бюрократичну національну державу, тоді коли життя вже ввійшло в нову стадію розвитку і ставить до людей інакші вимоги? Нарід, етнічна спільнота живе довгі тисячеліття і завше прагне виявити себе політично, але чи не кожні сотню літ приймає

цей вияв інші форми. Одною із фаз такого вияву являється і національна держава. Якою буде слідуюча фаза, годі зараз сказати. Але одне видно з певністю: для нинішньої господарської звязаности цілого світу непереглядний ліс митних кордонів — неможливість, яка мститься. Будучина вимагає великих економічних територій.

Важніша література:

- Антонович В. Б., Твори т. I. Київ 1932.
- Архів Михайла Драгоманова, вид. Г. Лазаревський, т. I. Варшава 1937.
- Багалей Д. И., Украинская Старина, т. I. Харків 1896.
- Багалей Д. И., История харьковского университета, 2 т. Харків 1898—1905.
- Багалій Д. І., Автобіографія. Київ 1927.
- Багалій Д. І., Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці. Харків 1925.
- Багалій Д. І., Матеріяли для біографії В. Б. Антоновича. Київ 1929.
- Базилевич В., Декабристи на Київщині. Київ 1926.
- Бачинський Ю., Україна irredenta. Берлін 1924.
- Борщак І., Наполеон і Україна. Львів 1937.
- Возняк М., Як пробудилося українське народнє життя в Галичині за Австрії. Львів 1924.
- Возняк М., Кирило-Методіївське Братство. Львів 1921.
- Handelmann M., *Ukraińska polityka ks. Adama Czartorijskiego przed wojną krymską*. Варшава 1937.
- Гермайзе О., Нариси з історії революційного руху на Україні. I. Революційна Українська Партія (РУП). Харків 1926.
- Гнатюк В., Національне відродження австро-угорських українців. Відень 1916.
- Грушевський М., Володимир Антонович, основні ідеї його творчости й діяльности. Записки Укр. Наук. Товар. III, Київ 1909.
- Грушевський М., Місія Драгоманова. «Україна» 1926, II—III.
- Грушевський О., З сучасної української літератури. Київ 1909.
- Гуревич З., Молода Україна Харків 1928.

- Gola bek J., Bractwo św. Cyryła i Metoda.** Варшава 1935.
Декабристи на Україні 2, т. Київ 1925—1930.
- Джаншиев Г.,** Из эпохи великих реформ. Петербург 1898.
- Дорошенко В.,** Українство в Росії. Відень 1916.
Дорошенко В., Революційна Українська Партія. Львів 1921.
- Дорошенко Д.,** Євген Чикаленко. Прага 1934.
Дорошкевич О., 20—40-ві роки в українській літературі, I. Київ 1922.
- Драгоманов М.,** Вибрані твори, I. Прага 1937.
Дубровський В., Селянські рухи на Україні після 1861 р., I. Одеса 1928.
- Житецький І.,** Київська громада за 60-их років. «Україна» 1928, I.
- За сто літ.** Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX. і початків XX. століття, 6 т. Харків-Київ 1927—1930.
- Заславский Д.,** М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. Київ 1924.
- Зеров М.,** Нове українське письменство. I, Київ 1924.
- З історії селянських рухів на лівобережній Україні.** Науковий Збірник Харківської Наук. Досл. Катедри історії укр. культури, V. Харків 1927.
- З минулого.** Збірник 2 т. Варшава 1938—1939.
- Иконников В. С.** Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—27 гг. Петербург 1905.
- Kaindl R. F.** Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Oesterreich. Інсбрук 1902.
- Переписка Михайла Драгоманова з М. Павликом,** вид. Л. Когут, т. II—VIII. Червінці 1909—1914.
- Костомаров М.,** Книги Битія українського народу. Львів-Київ 1921.

- Костомаров М., Науково-публіцистичні і полемічні писання. Київ 1928.
- Кревецький І., Спроби організованя руських національних гвардій в Галичині. Записки Наук. Тов. Шевченка т. 113, Львів 1913.
- Кревецький І., Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччі 1848—49 р. Записки Наук. Тов. Шевченка т. 53, Львів 1904.
- Кревецький І., Руська самооборона на галицько-угорським пограниччі 1848—49 р. Записки Наук. Тов. Шевченка, т. 107, Львів 1912.
- Левицький К., Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914 рр. 2 т. Львів 1929.
- Лучицький И., Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии. «Киевская Старина» 1901, III і V.
- Mises L. v., Die Entwicklung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772—1848) Відень-Ляйпціг 1902.
- Мудрий В., Боротьба за огнище української культури на західніх землях України. Львів 1923.
- Науменко В., До історії указу про заборону українського письменства. «Україна» 1907, V.
- Охримович Ю., Розвиток української національно-політичної думки. Львів-Київ 1922.
- Пантелеймон Куліш. Збірник. Київ 1927.
- П. О. Куліш. Матеріяли і розвідки ред. К. Студинський, 2 т. Львів 1929—1930.
- Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, вид. М. Павлик. Львів 1910.
- Петров В., Пантелімон Куліш у пядесяті роки. Київ 1929.
- Повстання Декабристів на Україні. Науковий Збірник Харківської Наук. Досл. Катедри історії укр. культури IV. Харків 1926.
- Попович О., Відродження Буковини. Львів 1933.

- Рябінін-Скляревський О., Київська Громада 70-х років «Україна» 1927, I—II.
- Рябінін-Скляревський О., З життя Задунайської Січи. «Україна» 1929, травень-червень.
- Рябінін-Скляревський О., Кінець Задунайської Січи. «Україна» 1929, вересень.
- Савченко Ф., Заборона українства 1876 р. Київ 1930.
- Садовський В., Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX. віку. Праці Укр. Історично-Філологічного Товариства в Празі, II. Прага 1939.
- Семенов Н., Освобождение крестьян в царствование Александра II. 2 т., Петербург 1889—1892.
- Слабченко М. Є., Матеріали до економічно-соціальної історії України 2 т. Одеса 1925—1926.
- Смаль-Стоцький С., Буковинська Русь. Чернівці 1896.
- Смаль-Стоцький С., Т. Шевченко. Інтерпретації. Варшава 1934.
- Терлецький О., Москвофіли й народовці в 70-х роках. Львів 1902.
- Терлецький О., Галицько-руське письменство 1848—1865 рр. Львів 1912.
- 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статей та спогадів. Київ 1926.
- Франко І., Лукіянін Кобилиця. Записки Наук. Тов. Шевченка 46, Львів 1902.
- Франко І., Молода Україна I. Львів 1910.
- Франко І., Панщина та її скасування р. 1848 в Галичині. Львів 1913.
- Франко І., Азбучна війна в Галичині 1859 р. «Українсько-руський Архів» VIII, Львів 1912.
- Шамрай А., Харківські поети 30—40 років XIX. століття. Харків 1930.
- Шевченко та його доба, 2 т. Київ 1926.

З М І С Т:

1. Занепад решти української самобутности . . .	5
2. Соціально-економічний розвиток у першій половині XIX. віку	27
3. Кирило-Методіївське Братство	37
4. Економічний та духовий розвиток у другій половині XIX. століття	48
5. Західньо-Українські землі	68
6. Закінчення	82
7. Важніша література	86
8. Зміст IV. тому	90
9. Зміст I—IV. тому Істор. України	91

Зміст I—IV. томів:

ТОМ I.

1. Вступ	5
2. Початки українського народу	13
2. Початки українського народу	13
3. Повстання й розвіт Київської держави	21
4. Гегемонія Київа на Сході Європи	31
5. Боротьба за гегемонію в Схід. Європі	41
6. Кінець Галицько-Волинської держави	56
7. Устрій та побут за княжої доби	64
8. Важніша література	75

ТОМ II.

1. Віку XIV—XVI. в українській нац. свідомості.	3
2. Початки Литовсько-Руської держави	7
3. Часи могутности. Ольберд та Вітовт	19
4. Межиусобиця та остаточна оформлення унії з Польщею	32
5. Занепад Литовсько-Руської держави	39
6. Останні Угейлоти	47
7. Побут і культура за Литовської доби	61
8. Важніша література	78

ТОМ III.

1. Початки Козачини	3
2. Україна в складі польських земель	15
3. Богдан Хмельницький	38
4. Від Хмельницького до Мазепи	50
5. Україна в VIII. столітті	76

6. Устрій та культура епохи	96
7. Важніша література	111

ТОМ IV.

1. Занепад решти української самобутности	5
2. Соціально-економічний розвиток у першій половині XIX. віку	27
3. Кирило-Методіївське Братство	37
4. Економічний та духовий розвиток у другій половині XIX. століття	48
5. Західньо-Українські землі	63
6. Закінчення	82
7. Важніша література	86
8. Зміст IV. тому	90
9. Зміст I—IV. тому Істор. України	91
10. Важніші праці автора	

